

LOS ARTESANOS DE ÉLITE WARI DEL CASTILLO DE HUARMEY

THE ELITE WARI CRAFTSMEN
OF CASTILLO DE HUARMEY

ELITY RZEMIEŚLNICZE WARI
Z CASTILLO DE HUARMEY

**LOS ARTESANOS
DE ÉLITE WARI
DEL CASTILLO DE HUARMEY**

THE ELITE WARI CRAFTSMEN
OF CASTILLO DE HUARMEY

ELITY RZEMIEŚLNICZE WARI
Z CASTILLO DE HUARMEY

Ediciones del
Hipocampo

LOS ARTESANOS DE ÉLITE WARI DEL CASTILLO DE HUARMEY

THE ELITE WARI CRAFTSMEN OF CASTILLO DE HUARMEY

ELITY RZEMIEŚLNICZE WARI Z CASTILLO DE HUARMEY

1ra. Edición 2024

EDITORES: Miłosz Giersz, Patrycja Prządka-Giersz, Wiesław Więckowski
SUPERVISIÓN EDITORIAL: José Miguel Helfer Arguedas
FOTOGRAFÍAS: Miłosz Giersz, Patrycja Prządka-Giersz
ILUSTRACIONES: Miłosz Giersz, Patrycja Prządka-Giersz, Jakub Kaniszewski,
Wiesław Więckowski, Roberto Pimentel Nita, Emanuela Rudnicka
DISEÑO GRÁFICO: Miłosz Giersz

COPYRIGHT DEL TEXTO: ©Miłosz Giersz, Patrycja Prządka-Giersz,
Wiesław Więckowski, Roberto Pimentel Nita, Emanuela Rudnicka

COPYRIGHT DE ESTA EDICIÓN: ©Ediciones del Hipocampo SAC, 2024

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú: 2024-08667
ISBN: 978-9972-894-98-5

IMPRESIÓN: Le Crayon Soluciones Gráficas de Nancy M. Salazar Trujillo,
Jr. Bartolome Herrera 349, Urb. Chacra Cerro, Lima 07

TIRAJE: 200 ejemplares

Ediciones del Hipocampo SAC

Av. Alfredo Franco 195, Urb. Chama, Santiago de Surco, Lima 33

Telefono: 993469058 - email: editor@hipocampo.com.pe

Ninguna parte ni la totalidad de esta obra puede ser reproducida por ningún medio
sin la autorización escrita de los derecho habientes del copyright.

Las excavaciones en la Galería de Artesanos de Élite fueron financiadas por la beca
OPUS 2018/31/B/HS3/01655 del Centro Nacional de Ciencia de la República de Polonia.

NARODOWE CENTRUM NAUKI

Con el auspicio de:

Impreso en el Perú

Índice

Table of Contents

Spis treści

Entierros en la Galería de Artesanos de Élite / Burials at the Gallery of Elite Craftsmen / Pochówki w Galerii Elit Rzemieślniczych	8
El ajuar funerario: selección / Grave Goods: Selection / Wyposażenie grobowe: wybór	31
Referencias citadas /References / Bibliografia	107

Dla Antaminy, to nowe i ważne odkrycie stanowi kamień milowy w badaniach naukowych prowadzonych przez polsko-peruwiański projekt „Castillo de Huarmey” w naszym regionie, Ancash.

Dziesięć lat temu, w 2014 roku, Antamina dołączyła do tego przedsięwzięcia, które podkreśla znaczenie obecności imperium Wari – poprzednika Inków – na północnym wybrzeżu naszego kraju. Owocem tej współpracy jest wzbogacenie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego Huarmey. Dzisiaj możemy podziwiać jego spuściznę dzięki prezentowanemu odkryciu archeologicznemu.

Raz jeszcze chcemy wyrazić uznanie i wdzięczność projektowi „Castillo de Huarmey” za możliwość uczestniczenia w procesie, który pozwala nam lepiej poznać naszą lokalną historię. Otwiera to nowe możliwości promocji zrównoważonej turystyki, jak również rozwoju kultury i gospodarki.

Jesteśmy przekonani, że poznając naszą przeszłość, możemy budować lepszą przyszłość dla nowych pokoleń mieszkańców Huarmey, którzy dziś są jeszcze bardziej dumni ze swojego dziedzictwa.

Compañía Minera Antamina S.A.

Para Antamina, este nuevo e importante hallazgo marca un hito en la investigación científica que realiza el proyecto polaco – peruano “Castillo de Huarmey” en la región que nos acoge, Áncash.

Hace diez años, en 2014, Antamina se sumó a este esfuerzo de preservación de nuestra historia y cultura locales, que pone en valor la relevancia de la presencia del Imperio Wari -predecesor del incario- en la costa norte de nuestro país, y que legó a Huarmey el protagonismo de un pasado rico en tradiciones y cultura. Esta riqueza la podemos apreciar hoy a través de este descubrimiento arqueológico.

Una vez más, queremos reconocer y agradecer al proyecto “Castillo de Huarmey” por la oportunidad de participar de este proceso que permite conocer un poco más acerca de la historia local. Ello permite explorar nuevas y mejores oportunidades para promover un turismo sostenible, así como el dinamismo cultural y económico que de esta actividad se desprenden.

Estamos convencidos de que, al conocer más sobre nuestro pasado, podemos labrar juntos un mejor futuro para las nuevas generaciones de huarmeyanos que hoy se precian aun más de su legado histórico.

Compañía Minera Antamina S.A.

For Antamina, this new and significant discovery marks a milestone in the scientific research conducted by the Polish-Peruvian project 'Castillo de Huarney' in our region, Ancash.

Ten years ago, in 2014, Antamina joined this effort to preserve our local history and culture, highlighting the importance of the Wari Empire—the predecessor of the Inca Empire—on the north coast of our country. This endowed Huarney with a rich heritage of traditions and culture, which we can now appreciate through this archaeological find.

Once again, we want to acknowledge and thank the 'Castillo de Huarney' project for the opportunity to participate in this process, which enables us to learn more about our local history. This allows us to explore new and better opportunities to promote sustainable tourism and the cultural and economic dynamism that this activity brings.

We are convinced that by learning more about our past, we can build a better future for the new generations of Huarney citizens, who today are even more proud of their historical legacy.

Compañía Minera Antamina S.A.

Pochówki w Galerii Elit Rzemieślniczych

Miłosz Giersz

Patrycja Prządka-Giersz

Wiesław Więkowski

Dwanaście wieków temu, na peruwiańskiej pustyni nad brzegiem Oceanu Spokojnego, na dalekich rubieżach pierwszego starożytnego imperium andyjskiego zwanego Wari, pojawił się nowy ośrodek władzy w Castillo de Huarmey.

Wari odegrało kluczową rolę w upowrzedzeniu szczególnego rodzaju kultu przodków, skoncentrowanego na *mallqui*, czyli zmumifikowanych zwłokach umieszczanych w tobołach grzebalnych. Ideologia państwowa, która wywodziła się z wyżynnego płaskowyżu Altiplano oraz z okolic jeziora Titicaca, rozprzestrzeniła się niemal na cały centralny region Andów. Przejawiało się to w kulcie przodków, praktykach funeralnych, architekturze, sztuce i organizacji społecznej, a także w formach rządzenia państwem. Wari było prawdopodobnie pierwszą organizacją polityczną, która zjednoczyła rozległe tereny centralnych Andów, tworząc jedno wieloetniczne imperium (Menzel 1964; Isbell i McEwan 1991; Schreiber 1992; Isbell 2008; Giersz i Makowski 2014; Giersz 2017).

Castillo de Huarmey to największe stanowisko archeologiczne z okresu Horyzontu Śred-

niego na południowym skraju północnego wybrzeża Peru. Przez lata badacze skupiali się głównie na tkaninach pochodzących z nieznanych kontekstów, prospekcjach terenowych i oczyszczaniu zrabowanych wykopów (Conklin 1979; Tabío 1977; Bueno Mendoza 1979; Bonavía 1982; Prümers 1990, 2000). Dopiero w 2010 roku podjęte zostały pierwsze szeroko zakrojone prace archeologiczne, które przyczyniły się do głębszego poznania tego dawnego ośrodka (Giersz 2017; Prządka-Giersz 2019).

Stanowisko rozciąga się na 45 hektarach, obejmując sektory z monumentalną architekturą oraz rozproszonymi cmentarzyskami. Jego rdzeń tworzyły potężne mauzolea w formie wież *chullpa* o regularnym planie, sięgające kilku kondygnacji. Z biegiem czasu, rozwój stanowiska i budowa mniejszych *chullpas* przekształciły kompleks El Castillo w swoisty "panteon" lub świątynię, gdzie czczono przodków Wari.

Od 2010 roku polscy i peruwiańscy badacze intensywnie studiują to niezwykle stanowisko archeologiczne. W 2012 roku odkryli wewnątrz «Czerwonego Mauzoleum» pierwszą nietkniętą komorę grobową, zarezerwowaną dla

Entierros en la Galería de Artesanos de Élite

Burials at the Gallery of Elite Craftsmen

Hace doce siglos, en el desierto peruano a orillas del Océano Pacífico, en las fronteras distantes del primer imperio andino conocido como Wari, surgió un nuevo centro de poder y una de las necrópolis más ricas de la época, en el Castillo de Huarmey.

Los Wari desempeñaron un papel decisivo en la difusión de un peculiar tipo de veneración de sus antepasados, centrado en los *mallqui*, o fardos funerarios momificados. Esta ideología estatal, que se originó en la meseta del altiplano y en la zona del lago Titicaca, posteriormente se extendió a casi toda la región central de los Andes y se reflejó en el culto a los ancestros y los patrones funerarios, la arquitectura, el arte, la organización social, así como el gobierno del estado. Es probable que los Wari hayan sido la primera organización política en consolidar vastas tierras en los Andes Centrales en un solo reino multiétnico (Menzel 1964; Isbell and McEwan 1991; Schreiber 1992; Isbell 2008; Giersz y Makowski 2014; Giersz 2017).

El Castillo de Huarmey es el mayor sitio del Horizonte Medio en la parte sur de la costa norte del Perú. Aunque investigaciones anterior-

Twelve centuries ago, in the Peruvian desert on the shores of the Pacific Ocean, on the fringes of the first Andean empire known as Wari, a new center of power and one of the wealthiest necropolises of the time emerged in Castillo de Huarmey.

The Wari played a decisive role in spreading a unique form of ancestor worship focused on mummified funerary bundles called *mallqui*. This state ideology originated in the highland plateau and Titicaca Lake region and later extended to most of the central Andean region. It was reflected in ancestor worship and burial patterns, architecture, art, social organization, and state governance. The Wari were likely the first political organization to consolidate vast lands in the Central Andes into a single multiethnic kingdom (Menzel 1964; Isbell and McEwan 1991; Schreiber 1992; Isbell 2008; Giersz y Makowski 2014; Giersz 2017).

Castillo de Huarmey is the largest Middle Horizon site in the southern part of the northern coast of Peru. Although previous research focused on textiles of undocumented provenance, surface surveys, and clearing

najwyższej elity kobiecej. Był to zbiorowy pochówek, w którym spoczywała królowa w towarzystwie pięćdziesięciu siedmiu arystokratek, sześciu ofiar ludzkich, dwóch strażników grobowca oraz ponad 1300 cennych artefaktów, będących częścią wyposażenia grobowego i ofiar ceremonialnych (Giersz i Pardo 2014; Giersz 2017; Prządka-Giersz 2019; Więckowski 2019). Wśród przedmiotów otaczających damy znajdowały się naczynia o wyjątkowej jakości, biżuteria ze złota i srebra, przedmioty rzeźbione w drewnie i kości oraz delikatne tkaniny. Te niezwykle artefakty są unikalnymi dziełami sztuki, dostarczającymi cennych danych na temat tożsamości kobiet o wysokim statusie, a także na temat religii oraz struktury społecznej imperium Wari.

W elitarnej grupie osób pochowanych w królewskiej nekropolii Castillo de Huarmey znaleźli się także wybitni rzemieślnicy, którzy służyli na dworze władców Wari. Elity Wari nosiły wełniane tiary i tuniki *unku*, aby podkreślić swój wysoki status społeczny. Zarówno mężczyźni, jak i kobiety nosili ozdoby uszu ze złota i srebra, co dodatkowo podkreślało ich bogactwo i pozycję w społeczną. W Castillo de Huarmey elity Wari nie tylko cieszyły się luksusowymi przedmiotami za życia, ale były również z nimi pochowane, co świadczyło o ich tożsamości, autorytecie i bogactwie nawet po śmierci. Każdy z pochowanych został złożony wraz z narzędziami, surowcami do produkcji rzemieślniczej oraz niedokończonymi dziełami, które świadczą o ich dawnym zawodzie. Te

res se centraron en textiles de procedencia no documentada, estudios de superficie y la limpieza de pozos de huaqueros (Conklin 1979; Tabío 1977; Bueno Mendoza 1979; Bonavía 1982; Prümers 1990, 2000), hasta 2010, el sitio nunca había sido objeto de excavaciones científicas extensivas (Giersz 2017; Prządka-Giersz 2019).

El sitio comprende 45 hectáreas, incluyendo sectores que tienen arquitectura monumental y áreas de entierro dispersas. Su núcleo estaba formado por enormes mausoleos en forma de torres tipo *chullpa* con un plan regular y varios pisos de altura. Con el tiempo, el crecimiento del sitio y la construcción de *chullpas* más pequeñas transformaron el complejo de El Castillo en un tipo de “panteón” o templo donde se adoraban a los antepasados Wari.

of plundered grave pits (Conklin 1979; Tabío 1977; Bueno Mendoza 1979; Bonavía 1982; Prümers 1990, 2000), the site had never been the subject of extensive scientific excavations until 2010 (Giersz 2017; Prządka-Giersz 2019). The site covers 45 hectares, encompassing sectors with monumental architecture and scattered burial areas. Its core was formed by enormous mausoleums in the form of *chullpa*-type towers with a regular plan and several stories high. Over time, the growth of the site and the construction of smaller *chullpas* transformed the Castillo complex into a type of “pantheon” or temple where Wari worshipped their ancestors.

Since 2010, Polish and Peruvian researchers have been studying this archaeological site. In 2012, they discovered the first intact tomb inside

Desde 2010, investigadores polacos y peruanos estudian este sitio arqueológico. En 2012, descubrieron al interior del «Mausoleo Rojo» la primera tumba intacta, reservada a la más alta élite femenina. Se trataba del entierro colectivo de mujeres, incluyendo a la reina, en compañía de otras cincuenta y siete mujeres nobles, seis sacrificios humanos, dos guardianes de la tumba y más de 1,300 artefactos valiosos como parte del ajuar funerario y ofrendas ceremoniales (Giersz y Pardo 2014; Giersz 2017; Prządka-Giersz 2019; Więckowski 2019). Los objetos que rodeaban a las damas incluían vasijas de una calidad excepcional, joyas de oro y plata, objetos tallados en madera y hueso, así como tejidos finos. Los artefactos encontrados incluyen piezas de arte únicas y brindan datos importantes sobre la identidad de mujeres de alto estatus, la religión y la estructura política del Imperio Wari. En el exclusivo grupo de personas que tuvieron el honor de ser enterradas en la necrópolis real del Castillo de Huarmey, también se incluyeron destacados artesanos que servían en la corte de los gobernantes wari. Las élites wari utilizaban gorros de cuatro puntas y túnicas *unku* decoradas para marcar su alto estatus social. Los hombres y las mujeres usaban orejeras de oro y plata, destacando su riqueza y posición dentro de la sociedad. En el sitio arqueológico del Castillo de Huarmey, las élites wari no solo disfrutaban de objetos de lujo en vida, sino que también se enterraban con ellos, denotando su identidad, autoridad y opulencia, incluso después de la muerte. Todos fueron enterrados junto con herramientas, materias primas para la producción artesanal y obras inacabadas que atestiguan su antigua profesión. Estos entierros proporcionan valiosa información sobre las tecnologías de producción metalúrgica, textil y de cestería, así

the «Red Mausoleum», reserved for the highest female elite. It was a collective burial of women, including the queen accompanied by fifty-seven other noblewomen, six human sacrifices, two tomb guardians, and more than 1,300 valuable artifacts as part of the grave goods and ceremonial offerings (Giersz and Pardo 2014; Giersz 2017; Prządka-Giersz 2019; Więckowski 2019). The objects surrounding the ladies included vessels of exceptional quality, gold and silver jewelry, wood and bone carved objects, and fine textiles. The artifacts found include unique pieces of art and provide important data on the identity of high-status women, religion, and the political structure of the Wari Empire. Among the exclusive group of people who had the honor of being buried in the royal necropolis of Castillo de Huarmey, were also prominent artisans who served in the court of the Wari rulers. Just like other members of Wari elites they used four-cornered hats and decorated *unku* tunics to mark their high social status. Men and women wore gold and silver ear ornaments, highlighting their wealth and position within society. At the archaeological site of Castillo de Huarmey, Wari elites not only enjoyed luxury objects in life but were also buried with them, denoting their identity, authority, and opulence, even after death. They were all buried together with tools, raw materials for artisanal production, and unfinished works that attest to their ancient profession. These burials provide valuable information on metallurgical, textile, and basketry production technologies, as well as on everyday life and social structure of that time (Bogacki 2010 *et al.*; Giersz 2014, 2017; Prządka-Giersz 2014, 2019; Więckowski 2014, 2019; Laszczka *et al.* 2017; Tomczyk *et al.* 2018; Knudson *et al.* 2017; Druc *et al.* 2020; Kałaska *et al.* 2021, 2022; Warchulski *et al.* 2024; *inter alia*).

como la vida cotidiana y la estructura social de esa época (Bogacki 2010 *et al.*; Giersz 2014, 2017; Prządka-Giersz 2014, 2019; Więckowski 2014, 2019; Laszczka *et al.* 2017; Tomczyk *et al.* 2018; Knudson *et al.* 2017; Druc *et al.* 2020; Kałaska *et al.* 2021, 2022; Warchulski *et al.* 2024; *inter alia*).

En 2022, el mismo equipo de arqueólogos descubrió otras cámaras funerarias importantes en la llamada Galería de Artesanos de Élite del Castillo de Huarmey. Esta galería mortuoria ha sido hallada en la cavidad rocosa al costado del «Mausoleo Rojo», y otro mausoleo de envergadura parecida, descubierto en 2021 al sur de este último. Ubicada a pocos metros debajo de los cimientos de los mausoleos en la superficie, la galería contenía seis cámaras dispuestas en un típico plan ortogonal. Allí se descubrieron los restos de un total de siete individuos en contextos funerarios primarios intactos, así como parcialmente alterados, o saqueados. Los entierros no alterados de carácter primario contenían los huesos de un adolescente de unos quince años y el de un individuo adulto de sexo masculino. En los entierros disturbados se hallaron los restos de dos mujeres adultas, un hombre adulto y dos adolescentes de sexo indeterminado. Los análisis bioarqueológicos (Buikstra y Ubelaker 1994) han aportado mucha información interesante sobre ellos.

El primer entierro en ser colocado en la Galería de Artesanos de Élite pertenecía a un individuo masculino. Su cuerpo, con las piernas y los brazos firmemente flexionados, y con las manos cerca de la cara, según dictaba la tradición wari, fue envuelto en textiles, entre los cuales se colocaron los objetos más valiosos que poseía (pags. 38-61, 66-95). Debido al buen estado de conservación de su esqueleto, podemos aprender mucho sobre su vida. Esta no fue fácil, ya que, desde la infancia, probablemente padeció una en-

In 2022, the same group of archaeologists discovered additional significant burial chambers in the Gallery of Elite Craftsmen of Castillo de Huarmey. This mortuary gallery was found in the rock cavity next to the «Red Mausoleum», and another mausoleum of similar size, that was discovered in 2021 south of the latter. Located a few meters below the foundations of the mausoleums on the surface, the gallery contained six chambers arranged in a typical orthogonal plan. Seven individuals' remains were found in intact primary burial contexts, as well as partially altered or looted ones. The undisturbed primary burials contained the remains of a 15-year-old adolescent and an adult male. In the disturbed burials, the remains of two adult women, one adult man, and two adolescents of indeterminate sex were found. Bioarchaeological analyses (Buikstra and Ubelaker 1994) provided a lot of interesting information about them.

The first burial placed in the Gallery of Elite Craftsmen belonged to a male individual. His body, with his legs tightly bent and his arms bent at the elbows, his hands and knees next to his face, as Wari tradition dictated, was wrapped in textiles, between which the most valuable objects he owned were placed (see pp. 38-61, 66-95). Thanks to the fact that his skeleton has been preserved in good condition, we can learn a lot about the life he led. And it was not easy. First, most likely from childhood, he suffered from a bone disease, osteoporosis, which determined his entire future. In addition, he was likely born without both feet, or they were amputated early in his life. If this was the case, it would be the second example of such surgical intervention from the Wari culture (Więckowski 2016). Bioarchaeological analysis revealed that this man could not move upright, and in addition, the

pochówki dostarczają bezcennych informacji na temat technologii produkcji metalurgicznej, tekstylnej i koszykarskiej, a także codziennego życia i struktury społecznej tamtej epoki (Bogacki 2010 *et al.*; Giersz 2014, 2017; Prządka-Giersz 2014, 2019; Więckowski 2014, 2019; Laszczka *et al.* 2017; Tomczyk *et al.* 2018; Knudson *et al.* 2017; Druc *et al.* 2020; Kałaska *et al.* 2021, 2022; Warchulski *et al.* 2024; *inter alia*).

W 2022 roku ten sam zespół archeologów odkrył nowe, niezwykle ważne komory grobowe w tak zwanej Galerii Elit Rzemieślniczych z Castillo de Huarmey. Ukryta w skale, tuż obok «Czerwonego Mauzoleum» i bliźniaczego mauzoleum odkrytego w 2021 roku, galeria ta znajdowała się na południe od tego ostatniego.

Zlokalizowana kilka metrów pod fundamentami murów mauzoleów, galeria zawierała sześć komór rozmieszczonych według charakterystycznego ortogonalnego planu. Zarówno w tych nienaruszonych, jak również częściowo lub całkowicie splądrowanych kontekstach grobowych odkryto szczątki siedmiu osób. Pierwotne nienaruszone pochówki zawierały kości nastolatka w wieku około piętnastu lat oraz dorosłego mężczyzny. W naruszonych kontekstach znaleziono szczątki dwóch dorosłych kobiet, dorosłego mężczyzny oraz dwóch nastolatków o nieokreślonej płci. Analizy bioarcheologiczne (Buikstra i Ubelaker 1994) dostarczyły wiele interesujących informacji na ich temat.

Pierwszy pochówek umieszczony w Galerii Elit Rzemieślniczych należał do mężczyzny. Jego ciało, zgodnie z tradycją Wari, zostało starannie owinięte w tkaniny z nogami i ramionami mocno zgiętymi oraz dłońmi umieszczonymi blisko twarzy, między którymi zdeponowano najcenniejsze przedmioty, które posiadał za życia (stroiny 38-61, 66-95). Dzięki dobremu zachowaniu

szkieletu możemy wiele dowiedzieć się o jego życiu. Nie było ono łatwe, gdyż od dzieciństwa prawdopodobnie cierpiał na chorobę kości, osteoporozę, co warunkowało jego przyszłość. Ponadto możliwe, że urodził się bez stóp lub stracił je w bardzo wczesnym wieku. Jeśli ta hipoteza byłaby prawdziwa to byłby to drugi przykład tego typu interwencji chirurgicznej na obszarze objętym wpływami kultury Wari (Więckowski 2016). Analizy bioarcheologiczne wykazały, że mężczyzna nie był w stanie poruszać się w pozycji wyprostowanej, a ponadto utrata masy kostnej i przerzedzenie kości doprowadziły do powstania różnorodnych zmian patologicznych w jego szkielecie. Zmiany te obejmowały zwiększoną asymetrię szkieletu, deformacje kości, złamanie kompresyjne kręgow łędźwiowych, pogłębienie krzywizny kręgosłupa oraz postępujące złamanie trzonu lewego uda. Dodatkowo, jego zawód również odcisnął piętno na jego kościach i zębach. Wzmocnienie połączeń mięśniowych w górnej części ciała prawdopodobnie wiązało się nie tylko z używaniem rąk do poruszania się, ale także z jego rzemiosłem - koszykarstwem. Zmiany w uzębieniu sugerują, że używał zębów jako „trzeciej ręki”, na przykład do czyszczenia lub prostowania włókien trzciny.

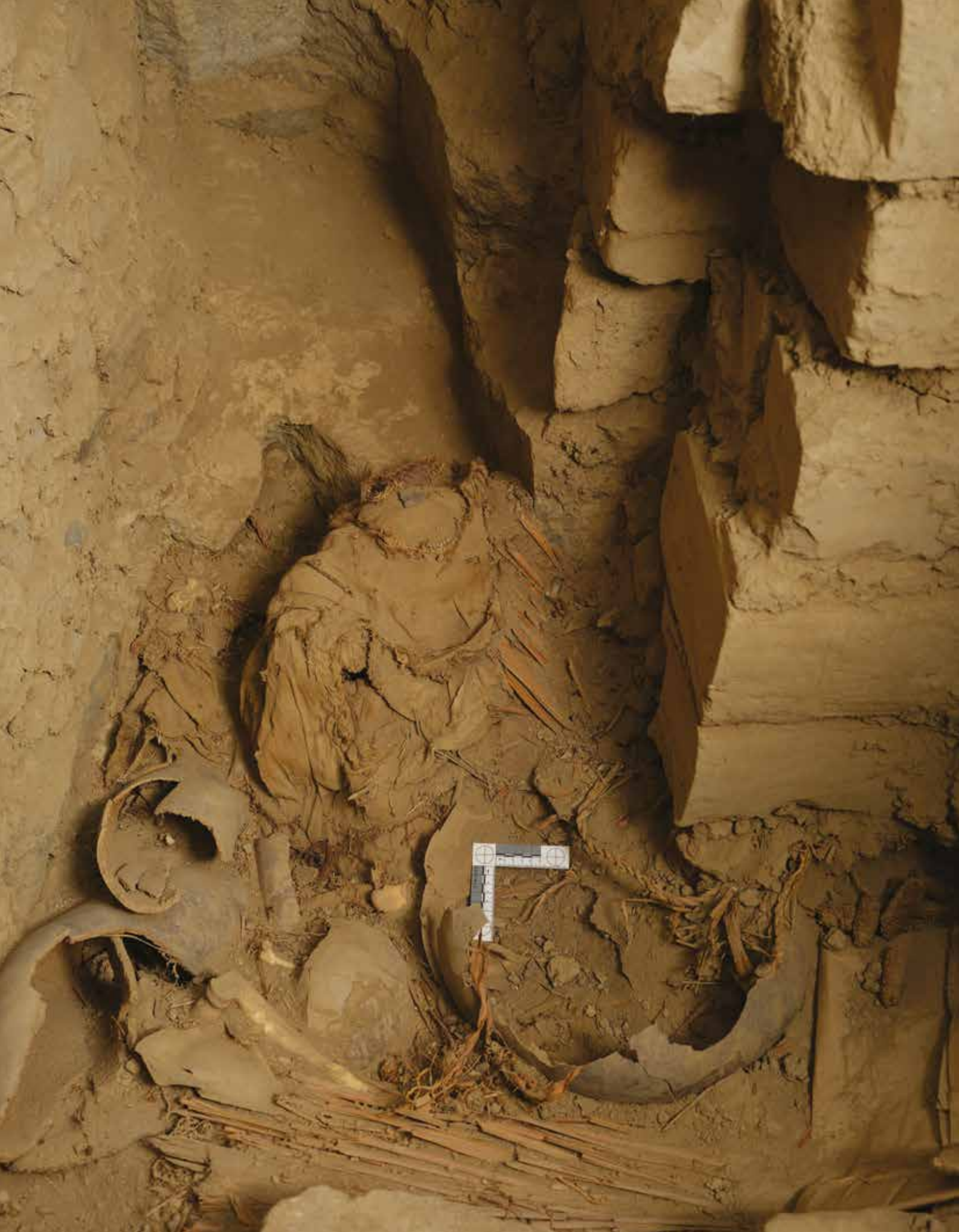
Mistrz Koszykarstwa z Galerii Elit Rzemieślniczych został pochowany z psem oraz ponad dwustu pięćdziesięcioma cennymi przedmiotami, które stanowiły jego osobisty ekwipunek. Jego toból grzebalny był umieszczony w małej komorze na wielowarstwowej macie z trzciny. Niestety, dolna część tego antropomorficznego *fardo* zachowała się w bardzo złym stanie z odsłoniętymi kośćmi zmarłego. Dodatkowo, cała kompozycja pochówku została zakłócona przez działalność szczura, który zbudował w środku swoje gniazdo. W rezultacie, ko-

fermedad ósea, la osteoporosis, lo cual condicionó su futuro. Además, es posible que haya nacido sin los pies o que se los amputaran a muy temprana edad. De ser así, sería el segundo ejemplo de intervención quirúrgica de este tipo en la zona de la cultura Wari (Więckowski 2016). Los análisis bioarqueológicos revelaron que el hombre era incapaz de moverse en posición erguida y, además, la pérdida de masa ósea y el adelgazamiento de los huesos, provocaron diversos cambios patológicos en su esqueleto. Estos cambios incluían una mayor asimetría esquelética, alteraciones en la forma de los huesos, una fractura por compresión de las vértebras lumbares, una acentuación de la curvatura de la columna vertebral y una fractura progresiva en la diáfisis del fémur izquierdo. Además, su ocupación también dejó marcas en sus huesos y dientes. El fortalecimiento de las uniones musculares en la parte superior del cuerpo probablemente estaba relacionado no sólo con el uso de los brazos para moverse, sino también con su oficio: la cestería. Los cambios en la dentición sugieren que utilizaba los dientes como "tercera mano", por ejemplo, para limpiar o enderezar las fibras de caña.

El Maestro Cestero de la Galería de Artesanos de Élite ha sido enterrado con un perro y más de doscientos cincuenta objetos valiosos como su ajuar personal. Su cuerpo fue enfardelado en la posición sentada con las rodillas levantadas y colocado en una pequeña cámara sobre un petate de cestería de junco de grandes dimensiones que fue doblada formando varias capas. Lástimosamente la parte inferior del envoltorio del fardo tipo antropomorfo se encontraba en muy mal estado de conservación, con presencia de varias roturas y faltantes de textiles, exponiendo los restos óseos. Adicionalmente, toda la composición del envoltorio fue disturbada por la activi-

loss of bone mass and bone structure thinning caused various pathological changes in his skeleton. These changes included increased skeletal asymmetry and alternations in the shape of the bones, compression fracture of the lumbar vertebra, deepening of the curvatures of the spine, and a constantly recurring fracture of the shaft of the left femur. In addition, his profession also left a mark on his bones and teeth. The strengthening of the muscle attachments of the upper body was probably related not only to the use of the arms for moving around but also to the production of baskets. Additionally, changes in dentition also suggest that he frequently used his teeth as a "third hand" for tasks such as cleaning or straightening reed twigs.

The Master Basketmaker from the Gallery of Elite Craftsmen was buried with a dog and more than two hundred and fifty valuable objects as his personal belongings. His body was wrapped in textiles and placed on a large reed mat folded into several layers inside a small chamber. Unfortunately, the lower part of the anthropomorphic bundle wrapping was in a very poor state of preservation, with several tears and missing textiles, and the bone remains were exposed. Additionally, the entire composition of the wrapping was disturbed by the activity of a rat that constructed its nest inside. Consequently, the individual's skeleton was partially disarticulated. It is important to note that the fardo had a turban made of triangular textile sawn of layers of brown cotton gauze bordered with bands of red wool fabric. This type of headdress has many similar analogies in ancient funerary contexts in the Andean region, although not in identical form. The first associations evoke the turbans of the bundles found in Paracas Necropolis, especially Bundle

dad de una rata que construyó su nido adentro. En consecuencia, el individuo internamente se encontraba medio desarticulado. Es importante notar que el fardo poseía un turbante de tejido en forma de triángulo formado por capas de gasa de algodón de color marrón bordeado con bandas de tejido de lana de color rojo. Este tipo de tocado tiene muchas analogías similares en los antiguos contextos funerarios de la región andina, aunque no en forma idéntica. Las primeras asociaciones evocan los turbantes de los fardos encontrados en Paracas Necrópolis, especialmente el Fardo 243, que según Ann Peters puede representar un tocado elaborado parcialmente de gasa o red (comunicación personal Jeffrey Splitstoser; Peters 2005: 162, fig. 1). Los turbantes del Horizonte Medio son construidos de manera más similar al tocado de Castillo de Huarmey (Angeles Falcón 2017: 302-303, fig. 325 a, b; Young 1985; Young-Sánchez 2002), de los cuales más similar parece el tocado encontrado en el contexto del Montículo 6 de Catalina Huanca, que se compone de un tejido simple y doblado formando un triángulo decorado con bandas de tapicería (Cornejo Guerrero 2021: 361-362, fig. 313).

Encima del turbante del Maestro Cestero resplandecía una corona tejida con fibra vegetal, de unos 8 centímetros de altura, con pequeñas aberturas horizontales que pudieron servir para colocar otros objetos o como elemento decorativo propio. En cambio, la parte frontal del fardo, desde la cabeza del individuo, fue cubierta por un paño fino de algodón, tipo gasa, con diseño de damero de color blanco y verde. Para fijar el envoltorio y el paño cefálico se usaron nueve bandas de algodón de color crema, dispuestas horizontalmente, alrededor de la línea del cuello y en la sección media y baja. Algunas bandas en mejor estado de conservación presentan una

243, which according to Ann Peters may represent a headdress made partially of gauze or net (Jeffrey Splitstoser, personal communication; Peters 2005: 162, fig. 1). The Middle Horizon turbans were constructed in a manner most similar to the headdress from Castillo de Huarmey (Angeles Falcón 2017: 302-303, fig. 325 a, b; Young 1985; Young-Sánchez 2002), of which the closest analogy appears to be the headdress found in the context of Montículo 6 at Catalina Huanca, composed of a simple, folded fabric forming a triangle, decorated with tapestry bands (Cornejo Guerrero 2021: 361-362, fig. 313).

A crown woven from plant fiber, about 8 centimeters high, adorned the Master Basketmaker's turban. It featured small horizontal openings that could have been used to place other objects or as a decorative element on its own. On the other hand, the front of the fardo, at the height of the individual's face, was covered by a thin cotton cloth, gauze-like with a white and green checkerboard design. Nine cream-colored cotton bands were used to secure the wrapper and headcloth. They were arranged horizontally, around the neckline, and in the middle and lower sections. Some of the better-preserved bands had a decorative red stripe at one end and were tied in a knot. Wrapped this way, the man was buried with a set of unique bronze tools, including two spectacular knives with a typical semi-discoid blade like a *tumi*, a large saw with regularly spaced teeth, a chisel, and a trapezoidal metal plate similar to the plates found with the aristocratic women buried in the «Red Mausoleum» (pp. 38-51). It is important to note that all the tools were intentionally bent or symbolically “killed”, probably during a ritual intended to prevent their further reuse. In addition, two miniature wooden containers with anthropo-

ści zmarłego uległy częściowemu przemieszaniu. Uwagę zwraca ozdobny turban wykonany z kilku trójkątnych warstw brązowej, bawełnianej gazy obszytej czerwonymi, wełnianymi taśmami. Tego rodzaju nakrycie głowy ma wiele analogii w starożytnych kontekstach grobowych obszaru andyjskiego. Pierwsze skojarzenia przywodzą na myśl turbany znalezione w nekropolii Paracas, w szczególności *fardo* 243, które według Ann Peters prawdopodobnie było wykonane częściowo z gazy lub siatki (komunikacja osobista Jeffrey Splitstoser; Peters 2005: 162, ryc. 1). Warto zaznaczyć, iż turbany z okresu Horyzontu Średniego były wykonywane w bardzo podobny sposób co nakrycie głowy znalezionego w Castillo de Huarmey (Angeles Falcón 2017: 302-303, ryc. 325 a, b; Young 1985; Young-Sánchez 2002). Najbardziej podobne wydaje się nakrycie głowy znalezione w kontekście Monticulo 6 na stanowisku Catalina Huanca, które utworzone zostało z trójkątnej tkaniny o prostym splocie ozdobionej kolorowymi taśmami (Cornejo Guerrero 2021: 361-362, ryc. 313).

Na turbanie Mistrza widniała korona wykonana z plecionki z włókien roślinnych, o wysokości około 8 cm, z małymi poziomymi otworami, które mogły służyć do umieszczenia w nich innych ozdobnych elementów. Na wysokości twarzy, znajdowała się cienka bawełniana chusta z gazy w biało zieloną szachownicę. Całość tobołu była obwiązana dziewięcioma kremowymi, bawełnianymi taśmami. Niektóre z nich ozdobione były na końcach czerwoną lamówką i związane w supeł. Mężczyzna został pochowany z zestawem unikatowych narzędzi z brązu, w tym dwoma spektakularnymi nożami z półokrągłym ostrzem typowym dla noży *tumi*, dużą piłą z regularnymi zębami, dłutem i trapezoidalną plakietką podobną do tych zna-

lezionej przy damach pochowanych w «Czerwonym Mauzoleum» (str. 38-51). Wszystkie te narzędzia zostały celowo wygięte lub symbolicznie „zabite”, prawdopodobnie w trakcie rytuału mającego na celu zapobieżenie ich ponownemu użyciu. Obok artysty zostały znalezione dwa drewniane, miniaturowe pojemniki o antropomorficznych formach (jeden w formie postaci kobiecej, a drugi - męskiej), które służyły do przechowywania wapna w proszku używanego do aktywacji alkaloidów podczas rytuału żucia koki (str. 90-95). W licznych symbolicznych *fardos* skoncentrowanych wokół jego ciała zostało znalezionych wiele przedmiotów wskazujących na artystyczne umiejętności zmarłego. Wśród nich na uwagę zasługuje przede wszystkim piętnaście wzorników, czyli miniaturowych ścian koszyków z trzciny, ozdobionych kolorowymi, wełnianymi nićmi, które były wykorzystywane do planowania wzorów (str. 72-83). W jednym z takich *fardo* zostały odkryte dwa artefakty mające kluczowe znaczenie dla zrozumienia metody tworzenia tych miniaturowych ścianek koszyków. Jeden z nich to pomalowana skóra z przedstawieniem antropomorficznej postaci z kielichem (str. 66-71), w nakryciu głowy w kształcie półksiężyca i węzłem owiniętym wokół pasa, natomiast drugi to szablon z tym samym antropomorficznym przedstawieniem, ale wykonany w technice plecionki. Ten zestaw wyjaśnia, że najpierw malowano dekoracyjny motyw na skórze, a następnie za pomocą powierzchniowych cięć wykonanych kamiennym ostrzem tworzono precyzyjny układ pionowych i poziomych linii, tworząc jednolitą siatkę. Ułatwiało to skalowanie i przenoszenie kolorowych pól z malowanych motywów na ścianki wzornika. Dodatkowo, wyposażenie grobowe Mistrza zawierało różnego typu narzędzia wykonane

franja decorativa de color rojo en uno de los extremos atados en un nudo principal. Envuelto de esta manera, el hombre fue enterrado con un conjunto de herramientas de bronce únicas, que incluían dos cuchillos espectaculares con una hoja semi-discoidal típica como un *tumi*, una gran sierra con dientes regulares, un cincel y una placa trapezoidal de metal similar a las placas encontradas con las mujeres aristócratas sepultadas en el «Mausoleo Rojo» (pag. 38-51). Es importante notar que todas las herramientas fueron intencionalmente dobladas o “matadas” simbólicamente, probablemente durante un ritual destinado a impedir su reutilización. Además, cerca del artista se hallaron dos contenedores de madera en miniatura con representaciones antropomorfas (uno con representación femenina y el otro con representación masculina) que utilizaron para almacenar cal en polvo, que servía para la activación de los alcaloides dentro del proceso de *chacchar* (masticar) hojas de coca (pags. 90-95). En múltiples envoltorios o fardos simbólicos concentrados alrededor de su cuerpo, se encontraron numerosos objetos que revelaban su oficio artístico. Se trata, ante todo, de quince plantillas, es decir las miniaturas de cesto de caña con decoraciones hechas con hilos de lana de camélidos de colores, que eran muestras útiles para planificar el diseño y organizar los colores (pags. 72-83). En uno de los envueltos, fueron escondidos dos artefactos que tienen mucha importancia en el entendimiento del método de creación de paredes en miniatura. Uno fue el cuero pintado con la representación de una figura antropomorfa con una copa (pags. 66-71), que viste un tocado en forma de medialuna y un cinturón de serpiente; y otro fue una plantilla con la misma representación antropomórfica elaborada, en este caso, en la técnica de cestería. Ello nos explica que primero

morphic representations (one with the representation of a female and the other of a male) were found near the artist. These containers were used to store lime powder, which was used to activate the alkaloids during the coca chewing process (pp. 90-95). A number of symbolic bundles and packages containing artifacts related to artistic craft were found around his body. Among them were, first of all, fifteen templates (stencils), in the form of miniature cane-basket walls decorated with colored camelid wool yarn threads. They could have been useful samples for planning the design and organizing the colors for further use to produce regular-sized baskets (pp. 72-83). Another two artifacts found in one of the bundles are crucial for understanding the method of creating miniature stencils. One of them was a painted leather depicting an anthropomorphic figure with a cup (pp. 66-71), wearing a crescent-shaped headdress and a snake belt, and the other was a stencil with the same anthropomorphic representation, in this case, made using the basketry technique. The artifacts reveal that the decorative pattern was initially painted on the leather. Then, shallow cuts were made with a stone blade to create a precise grid of vertical and horizontal lines. This grid divided the design into sections and made it easier to transfer and scale the colored areas onto the stencil's surface. In addition, the personal belongings found in the Master Basketmaker's grave included a variety of tools made from wood, reed, leather, bone, and stone. The grave goods also consisted of different types of textiles, coils of light-colored cotton thread, balls of colored wool thread, leather scraps, cut and polished reeds, reed stems, and other materials used for making baskets or boxes of different sizes. These details suggest that the artisan

Reconstrucción virtual
de la sepultura del Maestro
Cestero de la Galería
de Artesanos de Élite

Virtual reconstruction of the tomb
of the Master Basketmaker from
the Gallery of Elite Craftsmen

Wirtualna rekonstrukcja grobowca
Mistrza Koszykarstwa z Galerii Elit Rzemieślniczych

se pintaba el motivo decorativo sobre el cuero y luego, con cortes superficiales hechos con una hoja de piedra, se desarrollaba un arreglo preciso de líneas verticales y horizontales formando una cuadrícula uniforme. Dividir la composición en módulos facilitaba la transferencia y el escalado de los campos coloreados a las paredes de la plantilla. Además, el ajuar personal del Maestro Cestero consistía en diversas herramientas de madera y otros materiales como carrizo, cuero, hueso, piedra, entre otros: diversos tipos de textiles, múltiples bobinas y/u ovillos de hilos de algodón de colores claros, madejas u ovillos de hilos de lana de colores, fragmentos de cuero, conjuntos de cañas cortadas y pulidas, tallos de carrizo, así como otras materias primas para la cestería. Todos estos detalles indican que el artesano era responsable de todo el proceso de creación de los cestos o cajas de varios tamaños, y posiblemente también estuches (pags. 84-85), peines y otros elementos decorativos de caña, desde la obtención de la materia prima hasta el producto final.

Sus ofrendas funerarias contenían también objetos utilitarios, y quizás personales, como recipientes de mate de diferentes formas y tamaños (cuencos, contenedores) y de cerámica. Estos últimos se refieren a dos cántaros de cuerpo globular con cuello vertical y base pedestal. Es interesante que uno de ellos presenta un asa lateral envuelta con cuerdas de fibra vegetal, la cual se encuentra recubierta por un pegamento negro.

El Maestro Cestero no era el único individuo cuya sepultura ha sido hallada en la Galería de Artesanos de Élite. La mujer que murió después del Maestro Cestero también fue enterrada con objetos que indicaban su ocupación relacionada con la producción textil. Desafortunadamente, su tumba había sido parcialmente

was involved in the entire process of creating baskets, boxes, and possibly needlecases (pp. 84-85), combs, and other decorative items made from reed, starting from obtaining the raw materials to producing the final product.

The items included in his funerary offerings were not only ceremonial but also of practical and possibly personal character. These items included gourd containers and bowls of different shapes and sizes, and pottery. Among them were two round-bodied jugs with a vertical neck and pedestal base. One of these jugs is especially noteworthy as it features a side handle wrapped in vegetable fiber string and covered with black adhesive.

The Master Basketmaker was not the only individual whose grave has been found in the Gallery of Elite Craftsmen. The woman who died after the man was also buried with objects indicating her profession related to textile production. Unfortunately, her grave was partially robbed, and her body, although complete from an anatomical point of view, was torn to pieces. Unlike the man's body, hers was mummified. She probably died at the age of just over thirty. We know that her diet contained quite a lot of carbohydrates because she suffered from caries present on almost all her post-canine teeth. Additionally, during her life she must have been involved in some work that required considerable physical effort (for example, weaving fabrics, which can involve great physical effort and repetitive, demanding movements of the lower body) because she suffered from bilateral spondylolysis of the fifth lumbar vertebra (Więckowski 2021).

A teenage child, who died around the age of 15, was buried with them. We do not know who this child was to the two of them or what their relationship was. We know that the child

z drewna i innych materiałów, takich jak trzcina, skóra, kości, kamień a także różne rodzaje tkanin, liczne kłębki jasnych, bawełnianych nici, motki wełny, fragmenty skóry, zestawy przyciętych i obrobionych łądyg trzciny oraz inne surowce do wyrobu koszy. Wszystkie te szczegóły wskazują, że rzemieślnik odpowiadał za cały proces tworzenia koszyków różnej wielkości, a być może także etui na igły (str. 84-85), grzebieni i innych dekoracyjnych przedmiotów, od pozyskiwania surowców aż po finalny produkt. Jego wyposażenie grobowe zawierało również przedmioty użytkowe, a być może także osobiste, takie jak naczynia z tykwy o różnych kształtach i rozmiarach, w tym miski i pojemniki oraz naczynia ceramiczne. Wśród tych ostatnich znajdowały się dwa dzbany o kulistym brzuścu, na stopce z wysoką, pionową szyjką. Interesujące jest to, że jeden z nich ma uchwyt owinięty sznurkiem z włókien roślinnych pokrytych czarnym lepiszczem.

Mistrz Koszykarstwa nie był jedyną osobą, której pochówek odkryto w Galerii Elit Rzemieślniczych. Kobieta, która zmarła po nim, również została pochowana wraz z przedmiotami świadczącymi o jej zawodzie związanym z produkcją tekstylną. Niestety, jej grób został częściowo wyrabowany, a jej ciało, choć kompletne z punktu widzenia anatomicznego, zostało rozerwane na kawałki. W przeciwieństwie do ciała mężczyzny, jej ciało uległo mumifikacji. Zmarła prawdopodobnie w wieku nieco ponad trzydziestu lat. Wiemy, że jej dieta była bogata w węglowodany, co doprowadziło do próchnicy, która dotknęła niemal wszystkie jej zęby pozakłowe. Dodatkowo, musiała być za życia zaangażowana w pracę wymagającą znacznego wysiłku fizycznego (na przykład tkanie tkanin, które może wiązać się z dużym wysiłkiem i powtarzalnymi

ruchami dolną częścią ciała) ponieważ cierpiała na obustronną spondylolizę piątego kręgu lędźwiowego (Więckowski 2021).

Razem z nimi pochowano nastoletnie dziecko, które zmarło około 15 roku życia. Nie wiemy, kim było dla nich dwojga ani jakie łączyły ich relacje. Wiadomo jednak, że dziecko również pochowano w typowej dla Wari pozycji, lecz bez wyposażenia grobowego, które mogłoby rzucić więcej światła na jego historię. Wiemy tylko, że kobieta i nastoletnie dziecko, najprawdopodobniej zmarli w tym samym czasie lub w niewielkim odstępie.

W niewielkiej odległości od tych trzech pochówków odkryto szczątki jeszcze co najmniej czterech innych osób. W sąsiedniej, prawie kompletnie wyrabowanej komorze prawdopodobnie pochowano dorosłego mężczyznę, sądząc po morfologii nielicznych zachowanych kości. Dzięki zalaniu komory grobowej przed jej splądrowaniem, udało się odzyskać kilka cennych przedmiotów zachowanych w gęstej warstwie zbitego błota na dnie. To właśnie tam znaleziono złotą ozdobę ucha (str. 31) i złote pióro (str. 35), unikalne ślady pierwotnego bogactwa tego grobu.

Obok, w prostokątnej komorze, zidentyfikowano fragmentarycznie zachowane szczątki należące do dorosłej kobiety i nastoletniego dziecka. Nieco dalej na południe odkryto częściowo naruszony pochówek jeszcze jednego nastolatka, który zmarł w wieku ok. 12-14 lat. Dolna część jego ciała zachowała się wraz z misternie plecioną zewnętrzną warstwą *fardo* i fragmentami tkanin. Reszta szkieletu została odkryta w nieładzie w najbliższej okolicy.

Niestety nie wiemy nic na temat ewentualnych powiązań rodzinnych czy społecznych tych ludzi. Możemy jedynie przypuszczać, że

saqueada y su cuerpo, aunque completo anatómicamente, estaba desarticulado. A diferencia del individuo masculino, su cuerpo estaba momificado. Probablemente murió con poco más de treinta años. Sabemos que su dieta contenía bastantes carbohidratos, ya que padecía caries en casi todos sus dientes posteriores. Además, debió realizar durante su vida algún trabajo que requería un esfuerzo físico considerable, como tejer textiles, lo cual implica movimientos repetitivos y exigentes de la parte inferior del cuerpo, ya que padecía espondilolisis bilateral de la quinta vértebra lumbar (Więckowski 2021).

Junto a ellos fue enterrado un adolescente que murió a los 15 años aproximadamente. No sabemos quién era ni cuál era su relación con los dos adultos mencionados anteriormente. Lo que conocemos es que el adolescente también fue enterrado en la típica posición wari, pero sin el ajuar funerario que habría revelado más sobre su vida. Sólo sabemos que la mujer y el adolescente, probablemente murieron al mismo tiempo o con poca diferencia.

A poca distancia de estos tres entierros, se descubrieron los restos de al menos cuatro individuos más. En la cámara contigua, casi completamente saqueada, probablemente fue enterrado un hombre adulto a juzgar por la morfología de los pocos huesos conservados. Debido a la supuesta inundación de la cámara funeraria previo a su saqueo, se pudo recuperar unos objetos valiosos preservados en una densa capa de barro compacto en el fondo del nicho mortuorio. Allí precisamente se hallaron la orejera de oro (pag. 31) y la pluma de oro (pag. 35), vestigios únicos de la riqueza original de esta tumba.

En las inmediaciones, en una cámara rectangular, se identificaron algunos restos óseos fragmentados, desarticulados y sueltos, pertenecientes

was also buried in a typical Wari body position, but without any grave goods that would tell his or her story. We only know that the woman and the teenage child probably died at the same time, or within a short time apart.

The remains of at least four more people were discovered a short distance from the complex of these three burials. In the chamber opposite the complex entrance, an almost completely robbed grave was unearthed. Judging from the morphology of only a few preserved bones, an adult male was probably buried there. The robbers left behind only a few objects – among them a golden ear ornament (p. 31) and plume (p. 35) – embedded in the mud at the bottom of the chamber, the only remains of the original wealth of the tomb. Next to this tomb, in a rectangular chamber, an adult woman and another early teenage child were buried. Only small fragments of their skeletons have survived. A little further south, the partially disturbed burial of another child was discovered. The child died at the age of 12-14. The lower part of this child's body was preserved along with the intricately woven outer layer of the burial bundle and fragments of fabric. The rest was discovered in disarray in the immediate vicinity.

Unfortunately, we know nothing about the possible family or social connections of these people. We can assume that they all had a similar social status, and that the man, the woman and one of the teenagers buried in the immediate vicinity could have been related or close to each other in some way. The man, despite his obvious physical limitations, probably thanks to the care of his loved ones and his skills, performed work that was extremely important from the point of view of Wari culture, probably enjoying high status and close contacts with the aristocracy.

a una mujer adulta y un adolescente. Hacia el sur, se descubrió el entierro parcialmente disturbado de otro adolescente, que murió entre los doce y catorce años. La parte inferior del cuerpo de este adolescente se conservaba junto con fragmentos de textiles y la intrincada capa exterior del fardo compuesto por cañas. El resto del esqueleto fue hallado completamente desarticulado en las inmediaciones de la estructura funeraria.

Desafortunadamente, no sabemos nada sobre las posibles conexiones familiares o sociales de estos individuos. Podemos suponer que todos tenían un estatus social similar y que el hombre, la mujer y uno de los adolescentes enterrados cerca, podrían haber estado emparentados o ser cercanos de alguna manera. El hombre, a pesar de

Archaeological evidence clearly shows that, for the elite of Castillo de Huarmey, craftsmanship was one of the most prestigious activities that distinguished them from the rest of society, but probably not the only one. The artisans, discovered within the rich tombs at Castillo de Huarmey, enjoyed an extremely high status and were probably important members of the Wari elite. They could also have been responsible for some administrative, official and/or ceremonial activities at the royal court. This is a unique case study to understand and redefine the role of the artisan and designer in ancient Andean society.

The Castillo de Huarmey site is regarded as exceptional, functioning not only as

wszyscy mieli podobny status społeczny, a także, że mężczyzna, kobieta i jeden z nastolatków, pochowani w bezpośrednim sąsiedztwie mogli być ze sobą w jakiś sposób spokrewnieni lub sobie bliscy. Mężczyzna, pomimo oczywistych ograniczeń fizycznych, zapewne dzięki opiece najbliższych i swoim umiejętnościom, wykonywał niezwykle istotną z punktu widzenia kultury Wari pracę, zapewne ciesząc się wysokim statusem i bliskimi kontaktami z arystokracją.

Świadectwa archeologiczne wyraźnie wskazują, że dla elit Castillo de Huarmey rzemiosło było jedną z najbardziej prestiżowych działalności, które wyróżniały je spośród reszty społeczeństwa, ale zapewne nie jedyną. Rzemieślnicy, których szczątki odkryto w bogatych grobowcach Castillo de Huarmey, cieszyli się niezwykle wysokim statusem i prawdopodobnie byli ważnymi członkami elity Wari. Mogli również odpowiadać za niektóre czynności administracyjne, oficjalne i/lub ceremonialne na dworze królewskim. Jest to unikalne znalezisko, które pozwala zrozumieć i na nowo zdefiniować rolę rzemieślnika w starożytnym społeczeństwie andyjskim.

W tym kontekście Castillo de Huarmey jawi się jako wyjątkowe miejsce, które służyło nie tylko jako elitarna nekropola, ale także jako przestrzeń kultu przodków, ważne centrum administracyjne oraz miejsce produkcji jednych z najdoskonalszych rękodzieł w imperium Wari, być może uznawanych za boskie dzieła, wytwarzane w warsztatach Huarmey z okresu Horyzontu Średniego.

sus evidentes limitaciones físicas, probablemente gracias a los cuidados que recibió, y a sus habilidades, desempeñaba un trabajo que era sumamente importante desde el punto de vista de la cultura Wari, probablemente gozando de un alto estatus y de estrechos contactos con la aristocracia.

Las evidencias arqueológicas demuestran claramente que, para la élite del Castillo de Huarmey, la artesanía era una de las actividades más prestigiosas que los distinguía del resto de la sociedad, pero no la única. Los artesanos descubiertos dentro de las ricas tumbas en el Castillo de Huarmey, disfrutaban de un estatus extremadamente alto y probablemente eran miembros importantes de la élite wari. También podían ser responsables de algunas actividades administrativas, oficiales y/o ceremoniales en la corte real. Este es un caso de estudio único para entender y redefinir el papel del artesano y diseñador en la sociedad andina antigua.

En este contexto, el Castillo de Huarmey parece ser un sitio excepcional que sirvió no solo como una necrópolis de élite, sino también como un espacio de veneración ancestral, un importante centro administrativo de poder, y como un lugar de producción de uno de los más finos trabajos artesanales en el Imperio Wari, quizás considerados creaciones divinas, producidas en talleres del Horizonte Medio en Huarmey.

an elite necropolis but also as a site for ancestral veneration. It held significance as an essential administrative center of power and served as a place of production for some of the most exquisite crafts in the Wari Empire. These crafts may have been perceived as divine creations, manufactured in workshops at Huarmey during the Middle Horizon period.

Orejera

Ear Ornament

Ozdoba uszu

Orejera compuesta por un disco de oro con incrustaciones de piedras semipreciosas y vástago de plata.

Ear ornament composed of a gold disc inlaid with semi-precious stones and a silver shaft.

Ozdoba uszu z dyskiem z repusowanego złota inkrustowanego kamieniami półszlachetnymi i srebrnym trzpieniem.

Laminado, repujado y engaste de piedra.

Hammering, repoussé, and stone setting.

Młotkowanie, repusowanie i oprawa kamieni.

Dimensiones:
6.6 x 6.6 x 7.7 cm

Dimensions:
6.6 x 6.6 x 7.7 cm

Wymiary:
6,6 x 6,6 x 7,7 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391082.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391082.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391082.

Ozdoba uszu Wari: symbol statusu i prestiżu

Roberto Pimentel Nita

Wari byli mistrzami w tworzeniu przedmiotów z metalu, wykazując się wyjątkowo zaawansowaną i wyrafinowaną metalurgią. W starożytnym Peru znaczenie osoby często wiązało się z wielkością i rozmiarem noszonych przez nią ozdób uszu: im większe były ozdoby, tym większy był status i prestiż noszącej je postaci. Na zdjęciu obok możemy zobaczyć jedną z takich ozdób, wykonaną ze złota, srebra i turkusu, która znaleziona została podczas prac wykopaliskowych w Castillo de Huarmey. Półszlachetny kamień o intensywnej zielonej barwie został przytwierdzony do metalowej powierzchni za pomocą ciemnego lepiszcza barwie. Rurkowaty, srebrny trzpień, który był wprowadzany do płątka ucha, jest znacznie większy od przeciętnych ozdób tego typu i ma średnicę ok. 2,5 centymetra. Przednia część ozdoby była natomiast znacznie cięższa ze względu na ilość użytego złota i inkrustacji kamiennych. Najprawdopodobniej, w celu utrzymania ozdoby w prawidłowej pozycji w uchu stosowano specjalne paski, które zakładano na szyję lub mocowano do nakrycia głowy aby je stabilizowały i odciążały małżowinę. Z tego powodu można wnioskować, iż przedmioty te nie były przeznaczone do codziennego użytku, lecz na konkretne ceremonie i wyjątkowe uroczystości. Możliwe, iż osoby o najwyższym statusie społecznym i piastujące ważne funkcje używały tych ozdób częściej niż może nam się wydawać.

Orejera wari: símbolo de estatus y prestigio

Los Wari destacaron como maestros en la creación de objetos metálicos, demostrando una metalurgia avanzada y sofisticada. En el antiguo Perú, la importancia de una persona a menudo se asociaba con el uso y tamaño de sus orejeras: cuanto más grandes eran, mayor era el estatus y prestigio del individuo que las portaba. Aquí podemos observar una orejera hallada en el Castillo de Huarmey, elaborada con oro, plata y turquesa. La piedra semipreciosa, de un intenso color verde, estaba adherida a la superficie metálica con un adhesivo oscuro. El vástago tubular de plata, que se insertaba en el lóbulo de la oreja, es considerablemente grande, con un diámetro de aproximadamente dos centímetros y medio. La parte frontal de la orejera es notablemente pesada debido al considerable uso de oro y piedras engastadas. Para mantener las orejeras en su lugar, posiblemente se utilizaban bandas que se colocaban detrás de la nuca o se sujetaban al tocado, aliviando así parte del peso en la oreja. Por lo tanto, estos objetos no estaban destinados para el uso diario, sino más bien para ceremonias y festividades específicas.

Wari Ear Ornament: a Symbol of Status and Prestige

The Wari were exceptional metalworkers, demonstrating advanced and sophisticated metallurgy. In ancient Peru, a person's status was often reflected in the size and use of their ear ornaments: the larger they were, the more significant the individual. Here is an extraordinary ear ornament discovered at Castillo de Huarmey crafted from gold, silver, and turquoise. The vibrant green semiprecious stone was adhered to the metal surface using dark adhesive. The tubular silver stem, designed to fit through the earlobe, is quite big, with a diameter of about one inch. The front of the ear ornament is notably heavy due to the extensive use of gold and inlaid stones. Bands, either positioned at the back of the neck or attached to a headdress, were likely used to keep these ear ornaments in place and alleviate some of the weight on the ear. As such, these ornaments were not meant for everyday wear but were reserved for ceremonial occasions and special festivities. High-ranking individuals with numerous responsibilities might have worn them more frequently than one might expect.

Pluma de oro

Golden Plume

Złoty pióropusz

Pluma de oro con diseño repujado que representa a personaje antropomorfo de perfil.

Golden plume with a repoussé design depicting an anthropomorphic figure in profile.

Złote pióro z repusowanym wzorem przedstawiającym antropomorficzną postać z profilu.

Laminado y repujado.

Hammering and repoussé.

Młotkowanie i repusowanie.

Dimensiones:
14 x 2.5 cm

Dimensions:
14 x 2.5 cm

Wymiary:
14 x 2,5 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391081.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391081.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391081.

Złoty pióropusz: ozdoba głowy artystokratów

Roberto Pimentel Nita

Wśród przedmiotów odkrytych w trakcie wykopalisk na obszarze Galerii Elit Rzemieślniczych, na uwagę zasługują ozdoby poszczególnych zmarłych. Ukazują one bogaty świat symboli, zdobień, emblematów i szat, które były w użyciu i wykorzystywane w trakcie ceremonii religijnych, czy jako elementy wskazujące na status wysoko postawionych osób w imperium Wari. Po śmierci te przedmioty stawały się istotną częścią wyposażenia grobowego, towarzysząc zmarłemu w drodze w zaświaty i wciąż pełniąc w nich ważne funkcje rytualne i społeczne. Badania w Castillo de Huarmey przyniosły ogromną kolekcję obiektów wykonanych z metalu, związanych z prestiżem w świecie Wari. Do ich produkcji używano złota, srebra, miedzi i ich stopów. Jednym z najciekawszych przykładów takich prestiżowych przedmiotów jest złote pióro, (fragment pióropusza) wyróżniające się kunsztem i precyzją wykonania. Dekoracja została najprawdopodobniej wykonana techniką repusowania na drewnianej rzeźbionej matrycy. Na powierzchni pióra przedstawiono postać ludzką z profilu, z geometrycznym motywem pod migdałowym okiem. Kształt pióra z ostrym zakończeniem sugeruje, że mogła to być aplikacja mocowana do tkaniny, z której wykonane było nakrycie głowy.

Pluma de oro: adorno de tocado de élite

Las excavaciones en la llamada Galería de los Artesanos de Élite han permitido recuperar un importante número de objetos de adorno personal en los contextos funerarios. Estos descubrimientos arqueológicos han puesto de manifiesto la variedad de ornamentos, emblemas y atuendos con los que contaban algunos personajes importantes, utilizados para celebrar distintas ceremonias propias de su alto rango. A su muerte, estas piezas formarían parte del conjunto de bienes que los acompañarían al mundo de los muertos, donde según las creencias del antiguo mundo andino, seguían ejerciendo sus mismas funciones. A lo largo de las investigaciones en el Castillo de Huarmey, se halló una impresionante colección de objetos de prestigio wari en metal. Oro, plata y cobre, junto con sus aleaciones fueron utilizados en combinaciones diversas. Entre las piezas destacadas se encuentra esta pluma de oro, notable por su diseño y manufactura. Para elaborar la decoración, es probable que se haya utilizado una matriz de madera tallada con el diseño deseado, sobre la cual se colocó una lámina de metal, transfiriéndose el diseño con herramientas de repujado. Esta pieza representa a un personaje de perfil, con un ojo almendrado del que emerge un motivo similar a un lagrimal con protuberancias circulares. La forma de alfiler sugiere que este adorno se insertaba en la ropa, probablemente en una corona o un tocado.

Golden Plume: Elite Headdress Ornament

Excavations at the so-called Gallery of Elite Craftmen have yielded a significant assemblage of personal adornment items within funerary contexts. These archaeological discoveries attest to the quantity and variety of the ornaments, emblems, and clothing the high-ranking individuals owned and used to celebrate various ceremonies that befitted their rank. Upon death, these goods constituted part of the grave goods accompanying the deceased on their journey to the afterlife, where, according to the ancient Andean beliefs, they would continue to serve the same purposes. The investigations at Castillo de Huarmey unearthed an impressive collection of prestigious Wari metal objects. Gold, silver, and copper, along with their alloys, were employed in various combinations. Among the most outstanding artifacts is a gold plume, distinguished by its intricate design and craftsmanship. The decoration was likely produced using a carved wooden matrix with the intended design, over which a metal sheet was placed, with the design being transferred using repoussé tools. This piece depicts a profile figure, featuring an almond-shaped eye from which a geometrical motif with circular bumps emanates. The pin-like configuration suggests that this adornment was affixed to clothing, possibly within a crown or headdress.

Placa trapezoidal
Trapezoidal Plaque
Plakietka trapezoidalna

Placa de forma trapezoidal
con tres orificios.

Trapezoidal plaque with
three holes.

Plakietka trapezoidalna
z trzema otworami.

Aleación de cobre
martillado.

Hammered copper alloy.

Młotkowany stop miedzi.

Dimensiones:
5 x 9.3 cm

Dimensions:
5 x 9.3 cm

Wymiary:
5 x 9,3 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación
Arqueológica Castillo
de Huarmey. Ministerio de
Cultura del Perú: 0000391071.

Castillo de Huarmey
Archaeological Project.
Ministry of Culture of Peru:
0000391071.

Projekt Archeologiczny
Castillo de Huarmey.
Ministerstwo Kultury Peru:
0000391071.

Metalowe insygnia

Patrycja Prządka-Giersz

Przedmioty z metalu, w tym różnorodne narzędzia, broń, biżuteria oraz drobne elementy dekoracji strojów, były nie tylko przejawem bogactwa wyposażenia grobowego pochowanych członków elit z Castillo de Huarmey, ale również symbolem prestiżu społecznego. Wśród tej grupy artefaktów na uwagę zasługuje zespół trapezoidalnych plakietek z metalu, często ozdobionych geometrycznym motywem wykonanym w technice ażurowej, które najprawdopodobniej ozdabiały szaty członków arystokracji. Największe i najbardziej ozdobne plakietki zostały znalezione w wyposażeniu grobowym najważniejszych kobiet pochowanych w królewskim grobowcu. Przy samej Królowej Wari z Huarmey odkryto największą z nich (13 cm na 7,4 cm), z ażurową dekoracją w formie litery „L”, rytmicznie powtarzającą się wzdłuż krótszego boku. Poza kobietami zajmującymi się wyrafinowanym tkactwem, tego typu artefakt znaleziono również przy Mistrzu Koszykarstwa z Galerii Elit Rzemieślniczych. Ta plakietka została wykonana z brązu arsenowego, rzadkiego stopu, który ze względu na swoje wyjątkowe właściwości fizyczne umożliwiał produkcję bardzo wytrzymałych narzędzi. Wzdłuż krótszego boku trapezoidalnej formy rozmieszczone zostały trzy małe otwory, które najprawdopodobniej służyły do przyszywania ornamentu do ubioru. Biorąc pod uwagę fakt, iż wszystkie trapezoidalne ozdoby z Castillo de Huarmey zostały znalezione w grobach rzemieślników, można przypuszczać, że pełniły one funkcję insygniów cechowych. Warto podkreślić, iż analogiczne ozdoby z metalu znane są z nakryć głowy osób składanych jako ofiary na szczytach świętych gór Inków. Miały one symbolizować ich wysoki status społeczny (Abal de Russo 2010).

Insignias de metal

Los objetos de metal, incluyendo diversas herramientas, armas, joyas y pequeños elementos decorativos de la vestimenta, no solo eran una muestra de la riqueza del ajuar funerario de los miembros de la élite enterrados en el Castillo de Huarmey, sino también un símbolo de prestigio social. Entre este grupo de artefactos, destaca el conjunto de placas trapezoidales de metal, a menudo decoradas con un motivo geométrico realizado mediante la técnica de calado, que probablemente adornaban las vestimentas de los miembros de la aristocracia. Las placas más grandes y ornamentadas se encontraron en el ajuar funerario de las mujeres más importantes enterradas en la tumba real. La placa más grande (13 cm por 7.4 cm), con una decoración calada en forma de la letra 'T', repitiéndose rítmicamente a lo largo del lado más corto, se encontró junto a la Reina Wari de Huarmey. Además de las mujeres dedicadas al tejido sofisticado, tales artefactos también se encontraron junto al Maestro Cestero de la Galería de Artesanos de Élite. Esta placa estaba hecha de bronce arsenical, una aleación rara que, debido a sus excepcionales propiedades físicas, permitía la producción de herramientas muy duraderas. A lo largo del lado más corto de la forma trapezoidal, se dispusieron tres pequeños agujeros que probablemente servían para coser el adorno a la prenda. Considerando el hecho de que todos estos ornamentos trapezoidales del Castillo de Huarmey se encontraron en las tumbas de artesanos, se puede suponer que servían como insignias gremiales. Cabe destacar que ornamentos metálicos similares se conocen de los tocados de personas ofrecidas como sacrificios en las cumbres de las montañas sagradas incas. Estaban destinados a simbolizar su alto estatus social (Abal de Russo 2010).

Metal Insignia

Metal objects, such as tools, weapons, jewelry, and small decorative clothing elements, were not only indicators of the wealth of the elite members buried at Castillo de Huarmey, but also symbols of their social prestige and authority. Among these artifacts, the set of trapezoidal metal plaques, often decorated with a geometric motif using the openwork technique, deserves special attention. These plaques most likely adorned the garments of aristocracy members. The largest and most ornate plaques were found among the grave goods of the most important women buried in the royal tomb. The largest plaque, measuring 13 cm by 7.4 cm, with an openwork decoration in the form of the letter 'T' rhythmically repeated along the shorter side, was found next to the Wari Queen of Huarmey. Besides being found alongside women engaged in sophisticated weaving, such artifacts were also discovered next to the Master Basketmaker from the Gallery of Elite Craftsmen. This plaque was made of arsenical bronze, a rare alloy that, due to its exceptional physical properties, allowed to produce very durable tools. Along the shorter side of the trapezoidal form, three small holes were arranged, most likely serving to sew the ornament to the garment. Considering that all the trapezoidal ornaments from Castillo de Huarmey were found in the graves of artisans, it can be assumed that they could have served as guild insignia. It's interesting to note that similar metal ornaments are known from the headgear of individuals offered as sacrifices on the peaks of sacred Inca mountains, where they symbolized their high social status (Abal de Russo 2010).

Punzón

Awl

Szydło

Punzón con mango de madera y punta doblada de metal.

Awl with a wooden handle and bent metal tip.

Szydło z drewnianym uchwytem i wygiętym metalowym ostrzem.

Madera tallada y aleación de cobre vaciado.

Carved wood and copper alloy casting.

Rzeźbione drewno i odlew ze stopu miedzi.

Dimensiones:
7 x 8.1 x 2.2 cm

Dimensions:
7 x 8.1 x 2.2 cm

Wymiary:
7 x 8,1 x 2,2 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391061.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391061.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391061.

Sierra

Saw

Piła

Sierra doblada de forma rectangular con mango.

Rectangular folded saw with a handle.

Prostokątna, zgięta piła z uchwytem.

Aleación de cobre vaciado y martillado.

Copper alloy cast and hammered.

Młotkowany odlew ze stopu miedzi.

Dimensiones:
4.3 x 11.2 cm

Dimensions:
4.3 x 11.2 cm

Wymiary:
4,3 x 11,2 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391070.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391070.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391070.

Cuchillo

Knife

Nóż

Cuchillo doblado con mango rectangular y hoja en forma de medialuna.

Bent knife with a rectangular handle and a crescent-shaped blade.

Zgięty nóż z prostokątną rękojeścią i ostrzem w kształcie półksiężyca.

Aleación de cobre vaciado y martillado.

Copper alloy cast and hammered.

Młotkowany odlew ze stopu miedzi.

Dimensiones:
2.8 x 7.6 cm

Dimensions:
2.8 x 7.6 cm

Wymiary:
2,8 x 7,6 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391072.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391072.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391072.

Cuchillo *tumi*

Tumi Knife

Nóż tumi

Cuchillo *tumi* doblado con mango rectangular y hoja en forma de medialuna.

Tumi bent knife with a rectangular handle and a crescent-shaped blade.

Zgięty nóż *tumi* z prostokątną rękojeścią i ostrzem w kształcie półksiężyca.

Aleación de cobre vaciado y martillado.

Copper alloy cast and hammered.

Młotkowany odlew ze stopu miedzi.

Dimensiones:
13 x 8 cm

Dimensions:
13 x 8 cm

Wymiary:
13 x 8 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391073.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391073.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391073.

Cuchillo

Knife

Nóż

Cuchillo con mango rectangular y hoja en forma de medialuna, con orificio para insertar una cinta de cuero.

Knife with a rectangular handle, crescent-shaped blade, and a hole for inserting a leather strap.

Nóż z prostokątną rękojeścią, ostrzem w kształcie półksiężyca i otworem do mocowania skórzanego paska.

Aleación de cobre vaciado y martillado.

Copper alloy cast and hammered.

Młotkowany odlew ze stopu miedzi.

Dimensiones:
1.5 x 14 cm

Dimensions:
1.5 x 14 cm

Wymiary:
1,5 x 14 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391078.

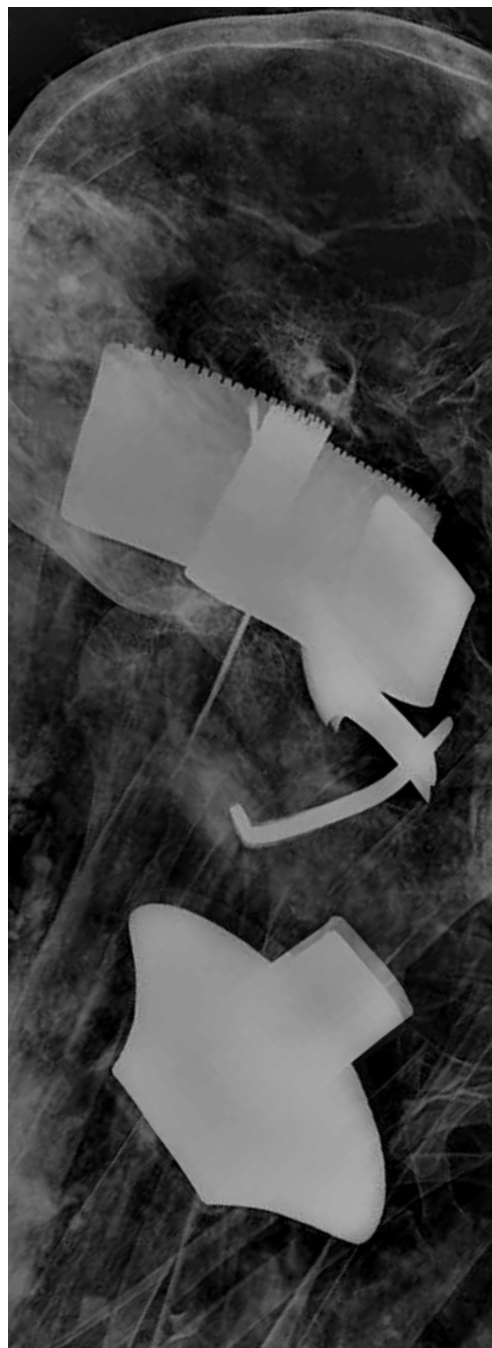
Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391078.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391078.

Narzędzia z brązu: dawna technologia i sztuka

Miłosz Giersz

Metale odgrywały kluczową rolę w starożytnych społecznościach Peru, służąc jako praktyczne surowce do wyrobu narzędzi oraz jako symbole statusu elit. Ostatnie odkrycia w Castillo de Huarmey rzuciły światło na zaawansowane umiejętności metalurgiczne ludności Wari (Kałaska *et al.* 2021, 2022; Warchulski *et al.* 2024). Na stanowisku, znanym z królewskiej nekropolii, odkryto szereg obiektów ze stopów miedzi, w tym z brązu (stopu zwykle składającego się z miedzi i arsenu lub cyny) używanego do produkcji trwałych i ostrych narzędzi. Odkrycie pochówku metalurga w Castillo de Huarmey sugeruje obecność wysoko wykwalifikowanych rzemieślników, specjalizujących się w wytwarzaniu przedmiotów z brązu. Przeprowadzone analizy geochemiczne artefaktów z metalu i fragmentów żużli odkrytych w Castillo de Huarmey wskazały na zestandaryzowane techniki produkcji oraz staranną kontrolę składu stopów, podkreślając tym samym duże znaczenie tych materiałów w okresie Horyzontu Średniego. Użycie metalu zarówno w kontekstach praktycznych, jak i ceremonialnych odzwierciedla jego zasadniczą rolę w rozwoju cywilizacji andyjskiej. Narzędzia z brązu znalezione w grobowcu Mistrza Koszykarstwa w Galerii Elit Rzemieślniczych w Castillo de Huarmey zostały rytualnie zniszczone przed złożeniem do grobu. Sugeruje to, że narzędzia były związane z ich właścicielem nie tylko fizycznie, ale także duchowo, i musiały być symbolicznie "zabite" i pochowane wraz z nim.

Herramientas de bronce: arte y tecnología antigua

Los metales fueron fundamentales en las sociedades antiguas del Perú, no solo como materiales prácticos para la fabricación de herramientas, sino también como símbolos de estatus de élite. En el Castillo de Huarney, recientes descubrimientos han revelado las sofisticadas prácticas metalúrgicas de la sociedad wari (Kałaska *et al.* 2021, 2022; Warchulski *et al.* 2024). Este sitio, conocido por su necrópolis real, ha proporcionado una variedad de objetos de aleación de cobre, incluyendo bronce, una aleación típicamente compuesta de cobre y arsénico o estaño, utilizada para crear herramientas duraderas y afiladas. El descubrimiento de un entierro de un metalurgista en el Castillo de Huarney sugiere la presencia de artesanos especializados, altamente capacitados en la producción de objetos de bronce. Se realizaron varios análisis geoquímicos en artefactos metalúrgicos y fragmentos de escoria y mate descubiertos en el sitio, lo que revela técnicas de producción estandarizadas, así como un cuidadoso control de la composición de las aleaciones, y destaca la importancia de estos materiales durante el Horizonte Medio. El uso de metales, tanto en contextos prácticos como ceremoniales, refleja su papel esencial en el desarrollo de la civilización andina. Las herramientas de bronce encontradas en la tumba del Maestro Cestero en la Galería de Artesanos de Élite del Castillo de Huarney fueron ritualmente dobladas antes de ser enterradas. Esto sugiere que las herramientas estaban vinculadas a su dueño no solo de manera física, sino también espiritual, y que debían ser simbólicamente ‘matadas’ y enterradas junto a él.

Bronze Tools: Ancient Art and Technology

Metals played a vital role in ancient Peruvian societies, serving as practical materials for tools and as symbols of elite status. Recent discoveries at Castillo de Huarney have shed light on the sophisticated metallurgical practices of the Wari society (Kałaska *et al.* 2021, 2022; Warchulski *et al.* 2024). The site, known for its royal necropolis, has yielded an array of copper alloy objects, including bronze—an alloy typically made from copper and arsenic or tin—used to create durable and sharp tools. The discovery of a metallurgist’s burial at Castillo de Huarney suggests the presence of specialized craftsmen highly skilled in producing bronze objects. Several geochemical analyses were performed on metallurgical artifacts and slag/matte fragments discovered at the site, revealing standardized production techniques and careful control of alloy compositions, and highlighting the importance of these materials during the Middle Horizon. The use of metal in both practical and ceremonial contexts reflects its integral role in developing Andean civilization. The bronze tools found in the tomb of the Master Basketmaker at the Gallery of Elite Craftsmen in Castillo de Huarney were ritually destroyed before their deposition. This suggests that the tools were connected to their owner not only physically but also spiritually, and they had to be symbolically ‘killed’ and buried with him.

Chuspa

Coca Bag

Torebka na koke

Bolsa o *chuspa* con formato cuadrangular, conteniendo hojas de coca.

Square shaped bag or *chuspa* containing coca leaves.

Torebka o kwadratowym kształcie, zwana *chuspa*, zawierająca liście koki.

Fibra de camélido y algodón.

Camelid wool and cotton.

Włna wielbłądowatych i bawełna.

Dimensiones:
14 x 20 cm

Dimensions:
14 x 20 cm

Wymiary:
14 x 20 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391077.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391077.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391077.

Bolsa

Bag

Torebka

Bolsa con motivos de pez life.

Bag with catfish motifs.

Torebka z motywem sumika.

Algodón.

Cotton.

Bawełna.

Dimensiones:
12 x 13 cm

Dimensions:
12 x 13 cm

Wymiary:
12 x 13 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación
Arqueológica Castillo de
Huarmey. Ministerio de
Cultura del Perú: 0000391076.

Castillo de Huarmey
Archaeological Project.
Ministry of Culture of Peru:
0000391076.

Projekt Archeologiczny
Castillo de Huarmey.
Ministerstwo Kultury Peru:
0000391076.

Torebki z ofiarami

Roberto Pimentel Nita

W zestawie darów grobowych złożonych wraz z rzemieślnikiem znajdowały się woreczki i torebki z różnorodną zawartością. Większość przedmiotów wewnątrz woreczków to prawdopodobnie narzędzia i surowce używane przez zmarłego za życia, szczególnie surowce do tworzenia pięknych koszyków z trzciny przeznaczonych dla elity Castillo de Huarmey. Jeden z takich woreczków, wykonany z bawełny, wyróżnia dekoracja w postaci motywu głów sumików, symbolu szeroko rozpowszechnionego w ikonografii północnego wybrzeża Peru. W środku znajdowały się kłęбки wełny wielbłądowatych barwionej na kolory czerwony, czarny i żółty, nasiona *Nectandra* (psychoaktywnej rośliny pochodzącej z tropikalnych lasów) oraz miniaturowa, zwinięta w rulon bawełniana torba. Inne woreczki zawierały, oprócz kłębków i motków różnokolorowej wełny, nasiona czarnej fasoli (*Phaseolus vulgaris*), pocięte łodygi trzciny, sznurki wykonane z włókien roślinnych, fragmenty kredy, bloki żywicy, wrzeczona z nitkami, a także odłupki krzemienia i obsydianu. Torebka ta, nazywana *chuspa*, wyróżnia się jakością artystyczną wykonania, a dzięki ekstremalnie suchym warunkom peruwiańskiego wybrzeża także niezwykłym stanem zachowania. *Chuspa* została znaleziona wewnątrz zawiniątka odkrytego u stóp fardo pogrzebowego, przszyta do tkaniny, w którą pierwotnie ją owinięto. Druga torebka, *chuspa* pełniła istotną funkcję dla jej właściciela: zawierała święte liście koki (*Erythroxylum coca*),

Bolsas con ofrendas

En el conjunto de ofrendas funerarias asociadas al artesano, se encontraron numerosas bolsas con diversos contenidos. La mayoría de los objetos en el interior de estas bolsas eran, probablemente, herramientas y materias primas que el individuo utilizaba en vida, especialmente en la creación de finos cestos de caña destinados a la élite del Castillo de Huarmey. Una de estas bolsas, confeccionada con hilos de algodón, presenta como motivo principal una figura abstracta repetitiva de cabezas del life o pez gato, un símbolo ampliamente difundido en la iconografía de la costa norte del Perú. En su interior se hallaron madejas de hilos de fibra de camélido teñidos en rojo y amarillo, un ovillo de hilos negros, semillas de nectandra (una planta psicoactiva de hábitat tropical) y la miniatura de una bolsa de algodón enrollada. Además de madejas y ovillos de diversos colores, otras bolsas contenían semillas de frijol negro (*Phaseolus vulgaris*), cañas cortadas longitudinalmente, cuerdas de fibra vegetal, fragmentos de tiza, bloques de resina, bobinas, así como lascas de sílex y obsidiana. La segunda bolsa, conocida como *chuspa*, destaca por su calidad artística y notable estado de conservación debido a las condiciones de extrema sequedad de la costa peruana. La *chuspa* fue hallada dentro de un atado ubicado a los pies del fardo funerario y aún permanece cosida al textil que originalmente la envolvía. La *chuspa* tenía una función esencial para su portador: contenía y transportaba las sagradas hojas de coca (*Erythroxylum coca*), un

Bags Full of Offerings

Among the set of funerary offerings associated with the artisan, numerous bags with various contents were discovered. Most of the objects inside these bags were likely tools and raw materials used by the individual during their lifetime, particularly in the creation of fine cane baskets intended for the elite of the Castillo de Huarmey. One of these bags, made from cotton threads, prominently features an abstract motif of catfish heads, a symbol widely disseminated in the iconography of the northern coast of Peru. Inside, there were skeins of dyed camelid fibers in red, black, and yellow, seeds of *Nectandra* (a psychoactive plant native to tropical habitats), and a miniature rolled cotton bag. In addition to skeins and balls of yarn in various colors, other bags contained black bean seeds (*Phaseolus vulgaris*), cut canes, ropes made of plant fiber, chalk fragments, resin blocks, spindles with threads, as well as flint and obsidian flakes. The second bag, known as a *chuspa*, stands out for its artistic quality and remarkable state of preservation, thanks to the extremely dry conditions of the Peruvian coast. The *chuspa* was found inside a bundle located at the feet of the funerary fardo and remains sewn to the textile that originally wrapped it. The *chuspa* had an essential function for its bearer: it contained and transported the sacred coca leaves (*Erythroxylum coca*), a crucial element in social relations and spiritual practices of the Andean world. Coca leaves played an

kluczowy element relacji społecznych i praktyk duchowych świata andyjskiego. Liście koki odgrywały istotną rolę w rytuałach religijnych, służyły jako przedmiot handlu i były używane jako środek pobudzający w życiu codziennym. Ponieważ roślina koki, ze względu na jej wysokie zapotrzebowanie na wodę, nie rośnie na wybrzeżu, mieszkańcy doliny Huarmey prawdopodobnie sprowadzali ją z innych regionów lub uprawiali ją na terenach położonych wyżej. Szczególnie interesującym aspektem zestawu jest metalowy nóż przymocowany do torby skórzanym paskiem. Ten nóż miał nie tylko wartość funkcjonalną, ale także znaczenie symboliczne, prawdopodobnie odzwierciedlające status społeczny. Pasek torebki, utkany na osnowie z bawełny i wątków z wełny wielbłądowatych, jest ozdobiony misternymi i abstrakcyjnymi, kolorowymi motywami.

elemento crucial en las relaciones sociales y prácticas espirituales del mundo andino. La coca desempeñaba un papel central en rituales religiosos, como bien de intercambio y como estimulante para la vida diaria. Dado que la coca no crece en la costa debido a su necesidad de alta humedad para crecer satisfactoriamente, los habitantes del valle de Huarney probablemente intercambiaban esta planta con otras regiones o la cultivaban en zonas más altas. Un aspecto particularmente interesante es el cuchillo de metal, unido a la bolsa por una cinta de cuero. Este cuchillo no solo tenía un valor funcional, sino que también tenía un significado simbólico, reflejando posiblemente un estatus social diferente. El asa de la *chuspa*, confeccionada con urdimbres de algodón y tramas de fibra de camélido, está decorada con intrincados y coloridos motivos abstractos.

essential role in religious rituals, served as an item for exchange, and was used as a stimulant in daily life. Since coca plant does not grow on the coast due to its need for high humidity to grow successfully, the inhabitants of the Huarney valley likely traded this plant with other regions or cultivated it in higher-altitude areas. A particularly interesting aspect is the metal knife attached to the bag by a leather strap. This knife had not only functional value but also symbolic significance, possibly reflecting a different social status. The *chuspa*'s strap, made with cotton warps and camelid fiber wefts, is decorated with intricate and colorful abstract motifs.

Gorro de cuatro puntas

Four-Cornered Hat

Wełniana tiara

Gorro de cuatro puntas con motivos geométricos.

Four-cornered hat with geometric motifs.

Tiara z motywami geometrycznymi.

Tejeduría con aguja, hilos de fibra de camélido teñidos, torsión S(2z).

Needle knitting, S(2z) dyed camelid fibre yarns.

Dzianie igłowe, farbowana przędza z wełny wielbłądowatych, skręt S(2z).

Dimensiones:
16 x 12.5 x 12.5 cm

Dimensions:
16 x 12.5 x 12.5 cm

Wymiary:
16 x 12,5 x 12,5 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391080.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391080.

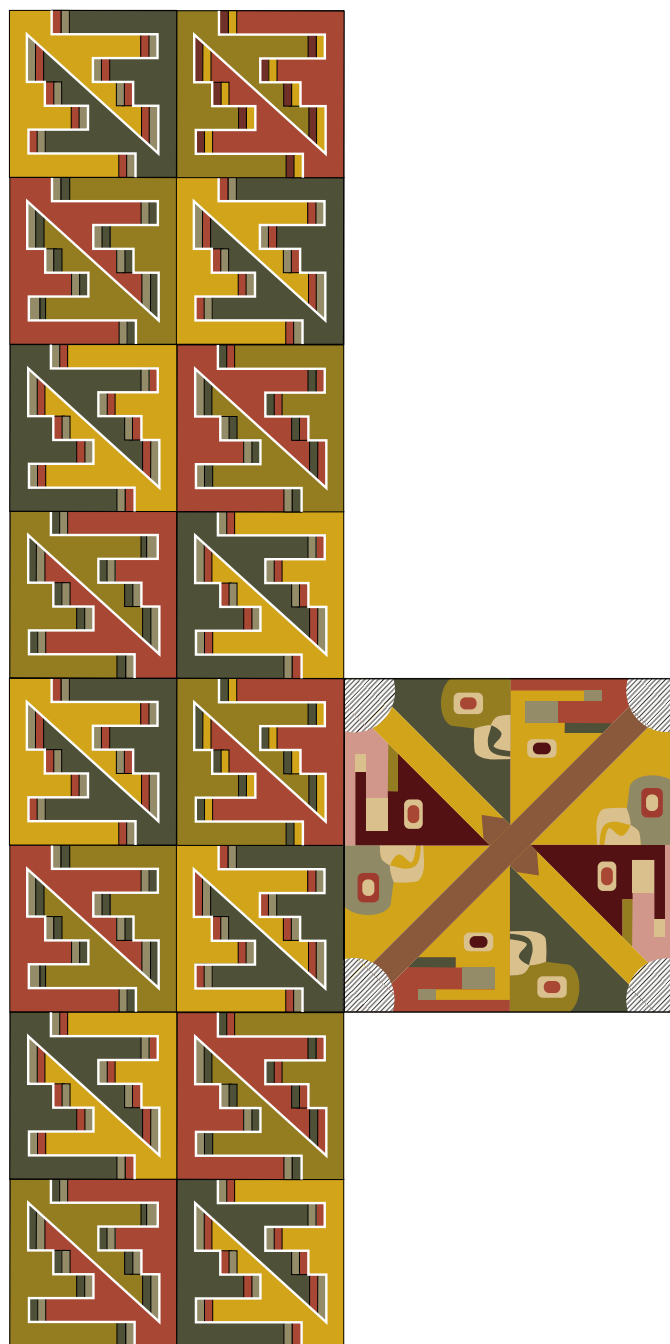
Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391080.

Wełniana tiara Wari: symbol władzy i tożsamości

Roberto Pimentel Nita

Tkaniny odgrywały niezwykle istotną rolę w życiu dawnych mieszkańców przedhiszpańskiego Peru. Ich stroje, charakteryzujące się różnorodnymi fasonami, kolorami i symbolami, nie tylko chroniły ciało, ale również odzwierciedlały tożsamość i pełniły istotne funkcje kulturowe, religijne oraz polityczne. Władcy Wari byli odziani w delikatne tuniki tapiseryjne, a ich głowy zdobiły lekkie, wełniane czapki. Te charakterystyczne nakrycia głowy miały formę kwadratowej korony, z której rogów wychodziły spiczaste wypustki. Obecność takich czapek na głowach członków elit wizualnie wzmacniała ich wysoki status społeczny oraz ważną rolę podczas ceremonii i wyjątkowych uroczystości. Znaczenie tych nakryć głowy podkreśla seria naczyń ceremonialnych, przedstawiających elity z takimi czapkami, wraz z innymi prestiżowymi atrybutami, jak delikatne, ozdobne tuniki i ozdoby uszu. Na szczególną uwagę zasługuje przykład wełnianej tiary z Castillo de Huarney, który ukazuje kunszt elit rzemieślniczych Wari. Prezentowane nakrycie głowy zostało wykonane z wełny wielbłądowatych, naturalnie farbowanej na kolory czerwieni, różu, brązu, niebieskiego i zielonego. Interesujący jest fakt, że zielony odcień, uważany za bardzo nietrwały, w tym przypadku zachował swoją wyrazistość przez ponad tysiąc lat. Dodatkowo, każdą stronę czapki zdobią stylizowane przedstawienia głów ptaków z profilu oraz ptasich skrzydeł, co doskonale ilustruje stylistyczne konwencje tekstyliów Wari.

Gorro de cuatro puntas: símbolo de poder e identidad

Los textiles eran objetos extremadamente importantes para los antiguos peruanos. La vestimenta, con sus texturas, colores y símbolos, no solo servía para abrigar y proteger sus cuerpos, sino que también era un medio para reflejar creencias e identidades. Los gobernantes wari vestían no solo con hermosas túnicas de tapiz, sino también con un pequeño gorro en la parte superior de sus cabezas. Un tipo notable y único de tocado wari es el gorro de cuatro puntas, caracterizado por una corona cuadrada, cuatro lados y apéndices puntiagudos en cada esquina. Al usar estos gorros, a menudo complementados con pintura facial en patrones geométricos, la élite reforzaba visualmente su estatus y rol dentro de su comunidad durante las ceremonias y festividades. La importancia de los gorros de cuatro puntas fue plasmada en la superficie de las vasijas de cerámica, donde se observa a individuos de alto rango llevándolos junto con otros símbolos de prestigio, como textiles elaborados y orejeras. Un ejemplo notable de un gorro de cuatro puntas, descubierto en el Castillo de Huarmey, muestra la maestría de los artesanos de élite wari. Este gorro fue hecho de fibras de camélido, cuidadosamente transformadas en hilos y teñidas en tonos tales como rojo, amarillo, rosado, marrón, azul y verde. Este último es considerado un tinte fugitivo ya que generalmente no perdura muy bien a lo largo del tiempo; sin embargo, este color se conservó muy bien después de más de mil años. Cada lado del gorro está adornado con imágenes estilizadas, incluyendo cabezas de ave en perfil así como alas, que ejemplifican muy bien las convenciones estilísticas de la textilería wari.

Four-Cornered Hat: A Symbol of Power and Identity

Textiles were extremely important objects for ancient Peruvians. Clothing, with its textures, colors, and symbols, not only protected their bodies but also reflected their beliefs and identities. Wari rulers adorned themselves with beautiful tapestry tunics and a little hat on their heads. One notable and unique type of Wari headgear is the four-cornered hat, characterized by a square crown, four sides, and pointed tips at each corner. The elite visually reinforced their status and role within their community by wearing these hats. The ceremonial significance of them is evident as they are frequently represented on the pottery that shows high-ranking individuals adorned with such hats alongside other symbols of prestige, such as elaborate textiles and large ear ornaments. These garments, often enhanced with complex face paint, create a striking and impressive appearance. A remarkable example of a four-cornered hat, discovered at Castillo de Huarmey, showcases the mastery of Wari elite artisans. This hat was made from camelid fibers, carefully spun into yarns, and dyed in vibrant hues. The colors used here include red, yellow, pink, brown, and green. The last one, green, usually fades away, but here survived for over a millennium. The hat is adorned with stylized imagery, including profile bird heads and wings, which exemplifies the Wari's visual aesthetic in their ceremonial attire.

Cuero pintado

Painted Leather

Malowana skóra

Banda de cuero doblada con figura antropomorfa que sostiene una copa en la mano izquierda y una estólica en la mano derecha, lleva un cinturón de serpientes y un tocado en forma de medialuna.

A folded leather band with an anthropomorphic figure wearing a belt of snakes and a crescent-shaped headdress, holding a cup in the left hand and an *atlatl* in the right hand.

Złożony pasek skórzany z antropomorficzną postacią noszącą wężowy pas i nakrycie głowy w kształcie półksiężyca, trzymającą kielich w lewej ręce a miotacz oszczepów w prawej.

Cuero pintado de animal.

Painted animal leather.

Malowana skóra zwierzęca.

Dimensiones:
5.8 x 8 cm

Dimensions:
5.8 x 8 cm

Wymiary:
5,8 x 8 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación
Arqueológica Castillo de
Huarney. Ministerio de
Cultura del Perú: 0000391074.

Castillo de Huarney
Archaeological Project.
Ministry of Culture of Peru:
0000391074.

Projekt Archeologiczny
Castillo de Huarney.
Ministerstwo Kultury Peru:
0000391074.

Tworzenie wzorników

Proces produkcji koszyków był podzielony na wiele etapów, w które zaangażowani byli rzemieślnicy specjalizujący się w swoim fachu. Pozyskanie surowców, ich wstępna obróbka, przędzenie i barwienie wełnianych nici, wyplatanie trzcinowej struktury oraz tworzenie dekoracji to tylko niektóre z nich. W planowaniu układu i organizacji kolorów pomocne były wzorniki, które były próbkami technologicznej i ikonograficznej biegłości twórcy. Prezentowane tu artefakty ze skóry i trzciny obrazują sposób, w jaki wykonywano miniaturowe ścianki. Pierwszym krokiem było namalowanie na skórze planowanego motywu zdobniczego. Następnie, za pomocą płytkich nacięć zrobionych kamiennym ostrzem, opracowywano precyzyjny układ pionowych i poziomych linii tworzących równomierną siatkę. Szerokość jednego modułu miałyby odpowiadać szerokości trzcinowego paska. Podział kompozycji na kwadratowe jednostki ułatwiał przenoszenie i dowolne skalowanie powstałych w ten sposób kolorowych pól na ścianki wzornika. Przeznaczenie pergaminu wpłynęło na geometryczność dekoracji malarzkiej i dążność do stylistycznych uproszczeń. Centrum kompozycji stanowi postać antropomorficzna ubrana w węzowy pas i księżycowate nakrycie głowy, która w jednej ręce trzyma czarę, a w drugiej *atlatl* – miotacz oszczepów. Chcąc odwzorować rysunek na trzcinowych szablonach, twórca musiał wykorzystać nowe środki artystyczne. Zamieniono więc płaskie

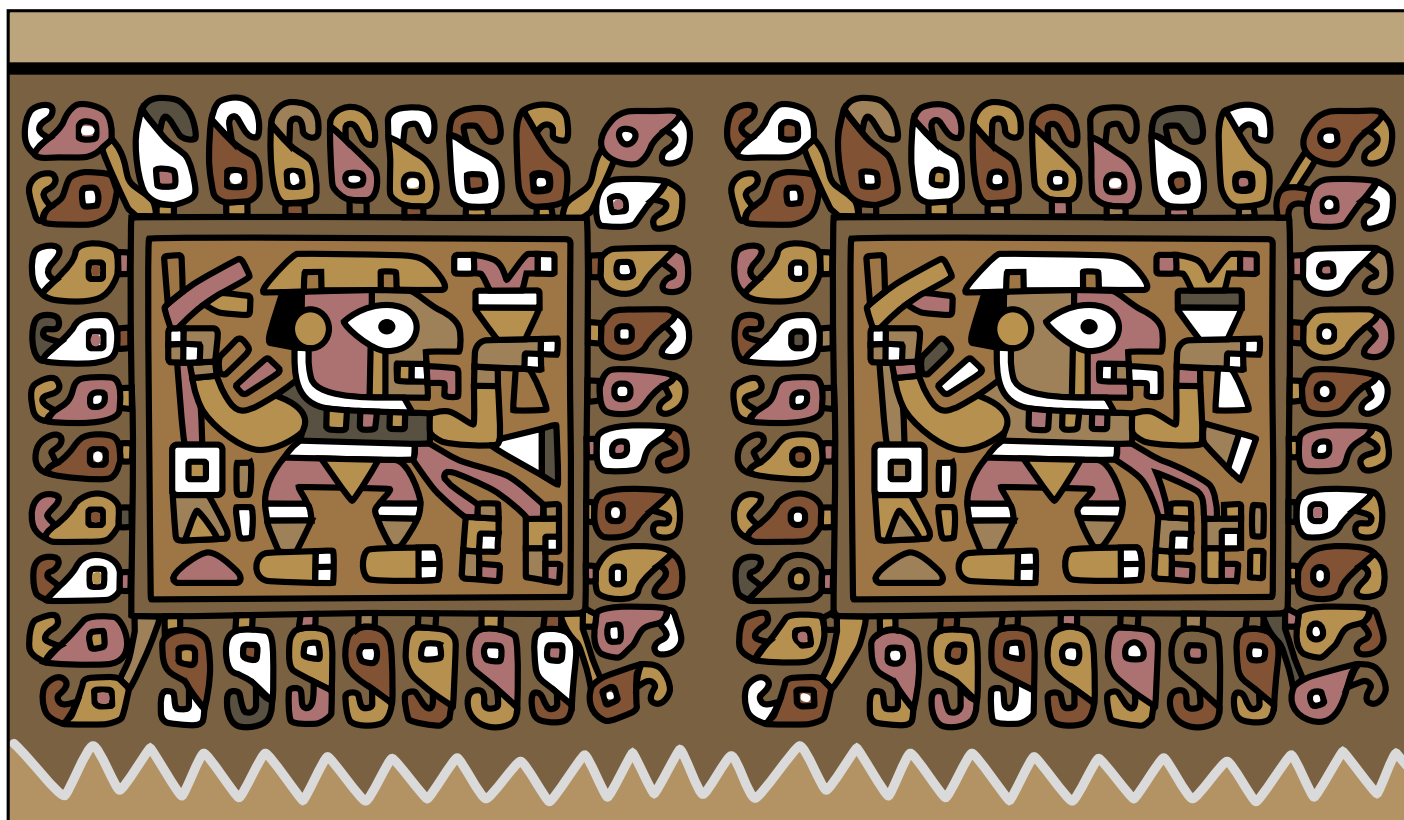

Creando plantillas

El proceso de fabricación de cestos se dividía en varias etapas, cada una a cargo de artesanos especializados. Estas etapas incluían la obtención de materias primas, su procesamiento inicial, el hilado y teñido de los hilos, el tejido de la estructura de caña y la creación de la decoración. Las plantillas, muestras de la destreza tecnológica e iconográfica del artesano, eran esenciales para planificar el diseño y organizar los colores. Los artefactos de cuero y caña, presentados aquí, ilustran el método de creación de paredes en miniatura. El primer paso consistía en pintar el motivo decorativo planificado sobre el cuero. Luego, con cortes superficiales hechos con una hoja de piedra, se creaba una cuadrícula uniforme mediante líneas verticales y horizontales. El ancho de un módulo cuadrado correspondería a la de una tablilla de caña. Dividir la composición en módulos facilitaba la transferencia y el escalado de los campos coloreados a las paredes de la plantilla. El propósito del pergamino de cuero influía en la naturaleza geométrica de la decoración pintada y en la tendencia hacia simplificaciones estilísticas. En el centro de la composición, se presenta una figura antropomórfica vestida con un cinturón de serpientes y un tocado en forma de medialuna, sosteniendo una copa en una mano y una estólicia en la otra. Para replicar el dibujo en las plantillas de caña, el artista tuvo que utilizar nuevos medios artísticos. De esta manera, las áreas planas coloreadas fueron reempla-

Creating Templates

The basket-making process was divided into several stages, each involving craftspeople specialized in their trade. Sourcing raw materials, their initial processing, spinning and dyeing the yarns, weaving the cane structure, and creating the decoration were just some of these steps. Templates, which were samples of the artisan's technological and iconographic proficiency, were helpful in planning the layout and organizing the colors. The artifacts made of leather and cane presented here illustrate the method of creating miniature walls. The first step involved painting the planned decorative motif on the leather. Then, with shallow cuts made by a stone blade, a precise arrangement of vertical and horizontal lines forming an even grid was developed. The width of one module would correspond to the width of a cane splint. Dividing the composition into square units made it easier to transfer and scale the colored fields onto the template walls. The function of the parchment influenced the geometric nature of the painted decoration and the tendency towards stylistic simplifications. The center of the composition features an anthropomorphic figure dressed in a serpent belt and crescent-shaped headdress, holding a goblet in one hand and an *atlatl*, spear thrower, in the other. To replicate the drawing on the cane templates, the artist had to use new artistic means. So flat colored areas were replaced with tridimensional wool

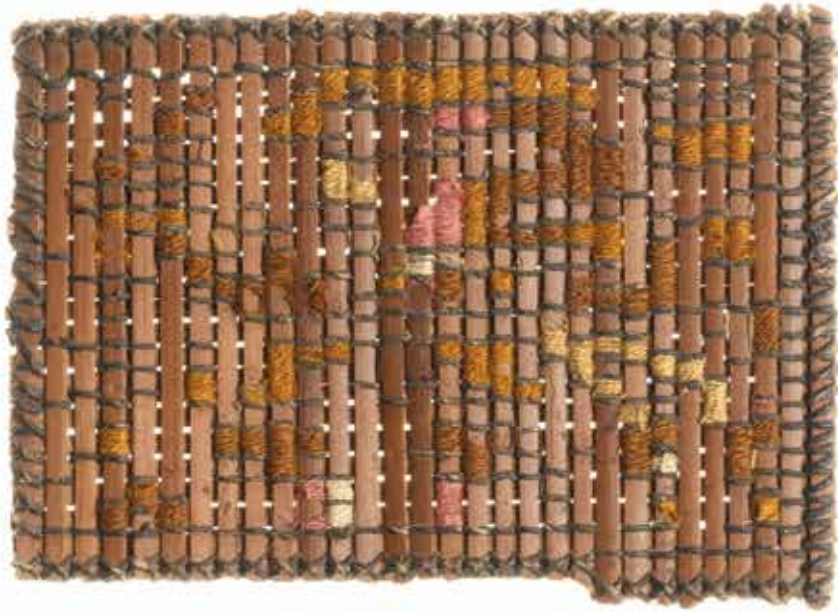
plamy barwne na trójwymiarowe nici z wełny, a gruby czarny kontur ujmujący kolorowe pola zastąpiono bawełnianym sznurkiem pokrytym czarnym lepiszczem. Struktura miniaturowych ścianek i technika wykonania dekoracji z użyciem kwadratowych modułów sprawiły, że krzywe, które budowały elementy kompozycji malarskiej, na trzcinkach uległy deformacji w regularnie łamane linie, powodując tym samym efekt schodkowy. Z tego powodu, wydaje się, że artysta celowo zrezygnował ze skopiowania nasion fasoli limeńskiej, które obejmują główne przedstawienie. Podporządkowując się kwadratowej siatce wzorników, ich obłe formy uległyby zbyt dużemu zniekształceniu.

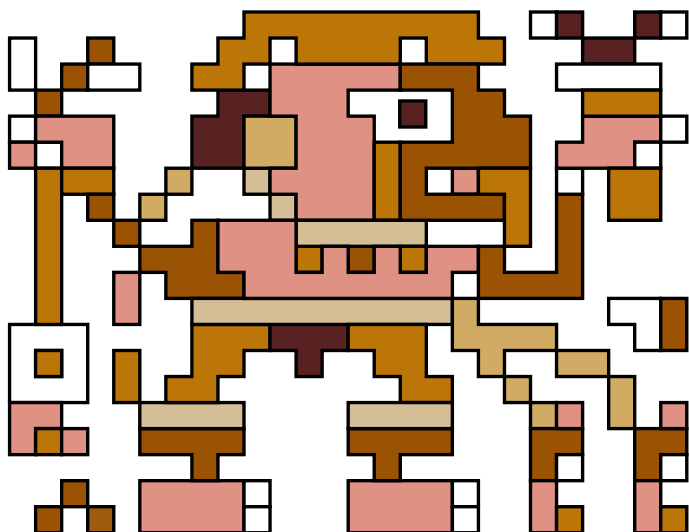

zadas por hilos de lana tridimensionales, y el grueso contorno negro que rodeaba los campos coloreados fue sustituido por una cuerda de algodón cubierta con un aglutinante negro. La estructura de las paredes en miniatura y la técnica de decoración utilizando módulos cuadrados, provocaron que las líneas curvas de la composición original se transformaran en líneas angulares sobre la caña, creando un efecto escalonado. Por esta razón, parece que el artista deliberadamente decidió no copiar las semillas de frijol, que enmarcaban la representación principal, ya que sus formas redondeadas se habrían distorsionado demasiado en la cuadrícula de las plantillas en miniatura.

yarns, and the thick black contour enclosing the colored fields was substituted with black adhesive-coated cotton cord. The structure of the miniature walls and the technique of creating decoration using square units caused the curved lines that made up the elements of the painted composition to deform into regularly broken lines on the cane, thereby creating a stepped effect. For this reason, it seems that the artist deliberately chose not to copy Lima bean seeds, that enclose the main representation. Their rounded forms would have been too distorted on the square grid of the miniature templates.

Plantilla

Template

Wzornik

Miniatura de pared de cesto con figura antropomorfa que sostiene una copa en la mano izquierda y una estólica en la mano derecha, lleva un cinturón de serpientes y un tocado en forma de medialuna.

Miniature basket wall depicting an anthropomorphic figure wearing a belt of snakes and a crescent-shaped headdress, and holding a cup in the left hand and an atlatl in the right hand.

Miniaturowa ściana koszyka z antropomorficzną postacią noszącą węzowy pas i nakrycie głowy w kształcie półksiężyca, trzymającą kielich w lewej, a miotacz oszczepów w prawej ręce.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
5.7 x 8.5 cm

Dimensions:
5.7 x 8.5 cm

Wymiary:
5,7 x 8,5 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

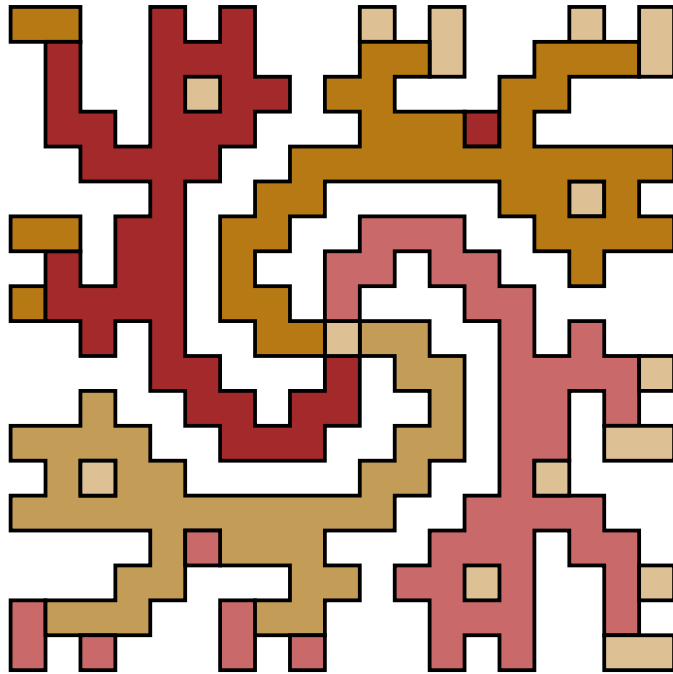
Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391075.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391075.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391075.

Plantilla

Template

Wzornik

Miniatura de pared de cesto con decoración espiral zoomorfa.

Miniature basket wall with zoomorphic spiral decoration.

Miniaturowa ściana koszyka z zoomorficzną dekoracją spiralną.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
7 x 7.8 cm

Dimensions:
7 x 7.8 cm

Wymiary:
7 x 7,8 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

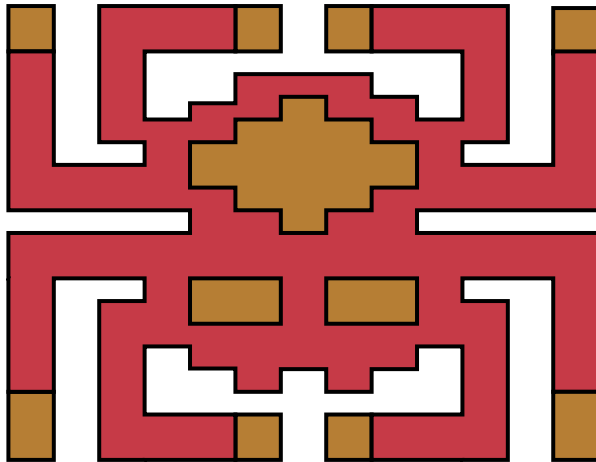
Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391064.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391064.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391064.

Plantilla

Template

Wzornik

Miniatura de pared de cesto con figura de una araña.

Miniature basket wall with a depiction of a spider.

Miniaturowa ściana koszyka z wyobrażeniem pająka.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
6.2 x 6.7 cm

Dimensions:
6.2 x 6.7 cm

Wymiary:
6,2 x 6,7 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

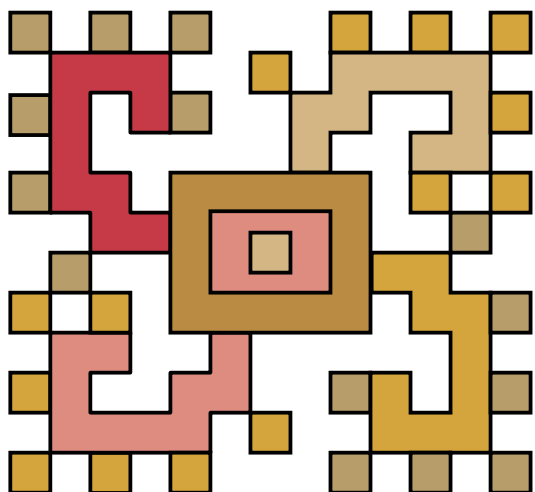
Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391065.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391065.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391065.

Plantilla

Template

Wzornik

Miniatura de pared de cesto con figura de pulpo.

Miniature basket wall with an octopus-like motif.

Miniaturowa ściana koszyka z wyobrażeniem ośmiornicy.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
7.2 x 7.8 cm

Dimensions:
7.2 x 7.8 cm

Wymiary:
7,2 x 7,8 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

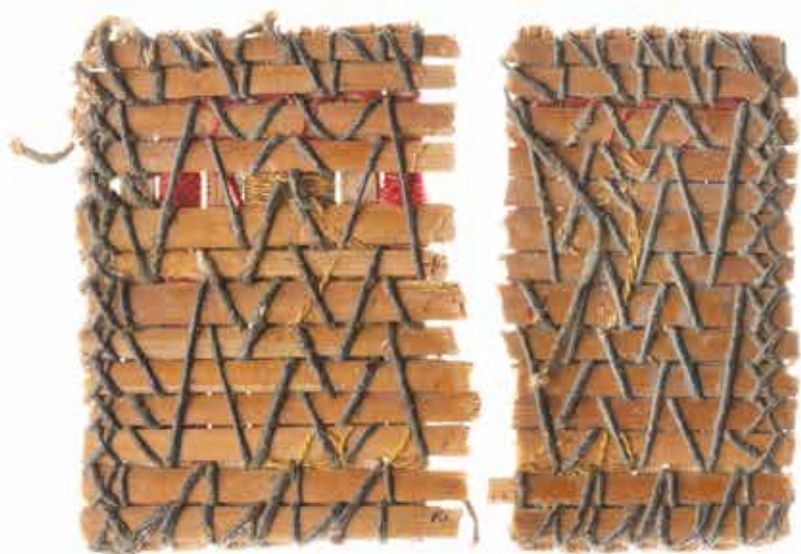
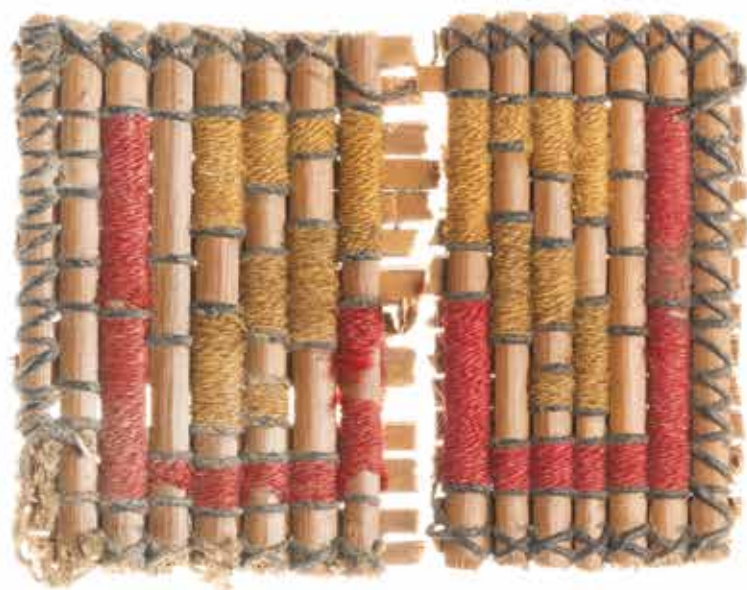
Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

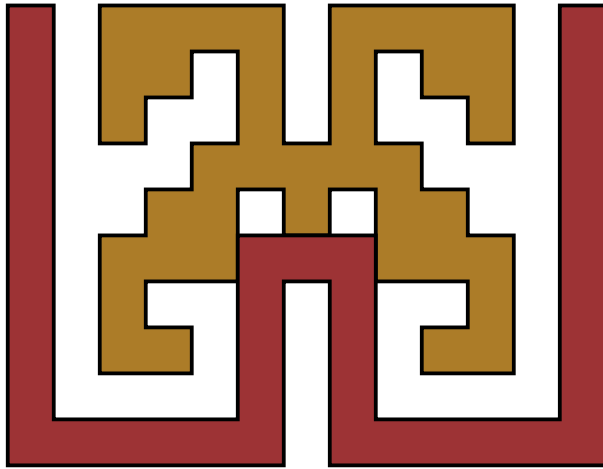
Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391066.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391066.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391066.

Plantilla

Template

Wzornik

Miniatura de pared de cesto con figura de pez.

Miniature basket wall with a fish motif.

Miniaturowa ściana koszyka z wyobrażeniem ryby.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
5.5 x 6.9 cm

Dimensions:
5.5 x 6.9 cm

Wymiary:
5,5 x 6,9 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

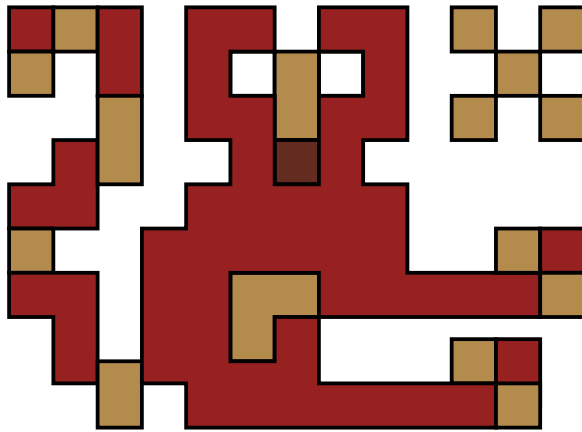
Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391067.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391067.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391067.

Plantilla

Template

Wzornik

Miniatura de pared de cesto con decoración zoomorfa.

Miniature basket wall with zoomorphic decoration.

Miniaturowa ściana koszyka z dekoracją zoomorficzną.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
4.6 x 7.4 cm

Dimensions:
4.6 x 7.4 cm

Wymiary:
4,6 x 7,4 cm.

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391068.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391068.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391068.

Estuche para agujas

Needlecase

Etui na igły

Estuche para agujas compuesto por un recipiente cilíndrico de caña con decoración geométrica y cerrado con un tapón orgánico.

Needlecase composed of a cylindrical reed container with geometric decoration and sealed with organic plug.

Etui na igły składające się z cylindrycznego pojemnika z trzciny z dekoracją geometryczną, zamkniętego korkiem.

Hilos de fibra de camélido enrollados sobre estructura de caña.

Dyed camelid fibre yarns wound around a reed structure.

Nici z przędzy z wełny wielbłądowatych owinięte wokół struktury z trzciny.

Dimensiones:
18 x 2.5 cm

Dimensions:
18 x 2.5 cm

Wymiary:
18 x 2,5 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391069.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391069.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391069.

Sztuka wyplatania koszy

Emanuela Rudnicka

Chociaż proces wyplatania koszy w przedhiszpańskich Andach nie jest jeszcze w pełni poznany, ostatnie badania prowadzone w Castillo de Huarmey dostarczają nowych informacji na temat tego starożytnego rzemiosła. Znajdowane w pochówkach koszyki mają formę wysokich na kilkanaście centymetrów prostopadłościanów (Prządka-Giersz 2019: 77). Zostały wykonane z łądyg trzciny, ciętych nożem wzdłuż osi. Tak przygotowane wąskie paski układano przeciętymi stronami do siebie pod kątem 90 stopni. Elementy konstrukcyjne łączono za pomocą bawełnianego sznura pokrytego lepiszczem i tworzą w ten sposób spód, boki i wieczko skrzyneczek. W końcu, sześć prostokątnych ścian układano do siebie równolegle, aby zbudować prostopadłościenną kasetkę. Do krótszych krawędzi dowiązywano grube łądygi trzciny, które służyły za nóżki puzderka. W celu umocnienia konstrukcji, momenty styku ścianek zalepiano dodatkowo lepiszczem. Każda z bocznych ścian oraz pokrywa zdobione są przędzą z wełny wielbłądowatych. Kolorowe nici układają się w czerwone, pomarańczowe, różowe, fioletowe, żółte, zielone i brązowe wzory charakteryzujące zarówno sztukę oficjalną Wari, jak i wyroby regionalne, których dekoracja nawiązuje do lokalnego krajobrazu. Warto zwrócić uwagę na przedstawienia postaci z miotaczem oszczepów i czarą oraz fantastyczne hybrydy symbolizujące władzę, które podkreślały autorytet możnych Wari. Niewykluczone, że użycie odpowiednich barw oraz motywów

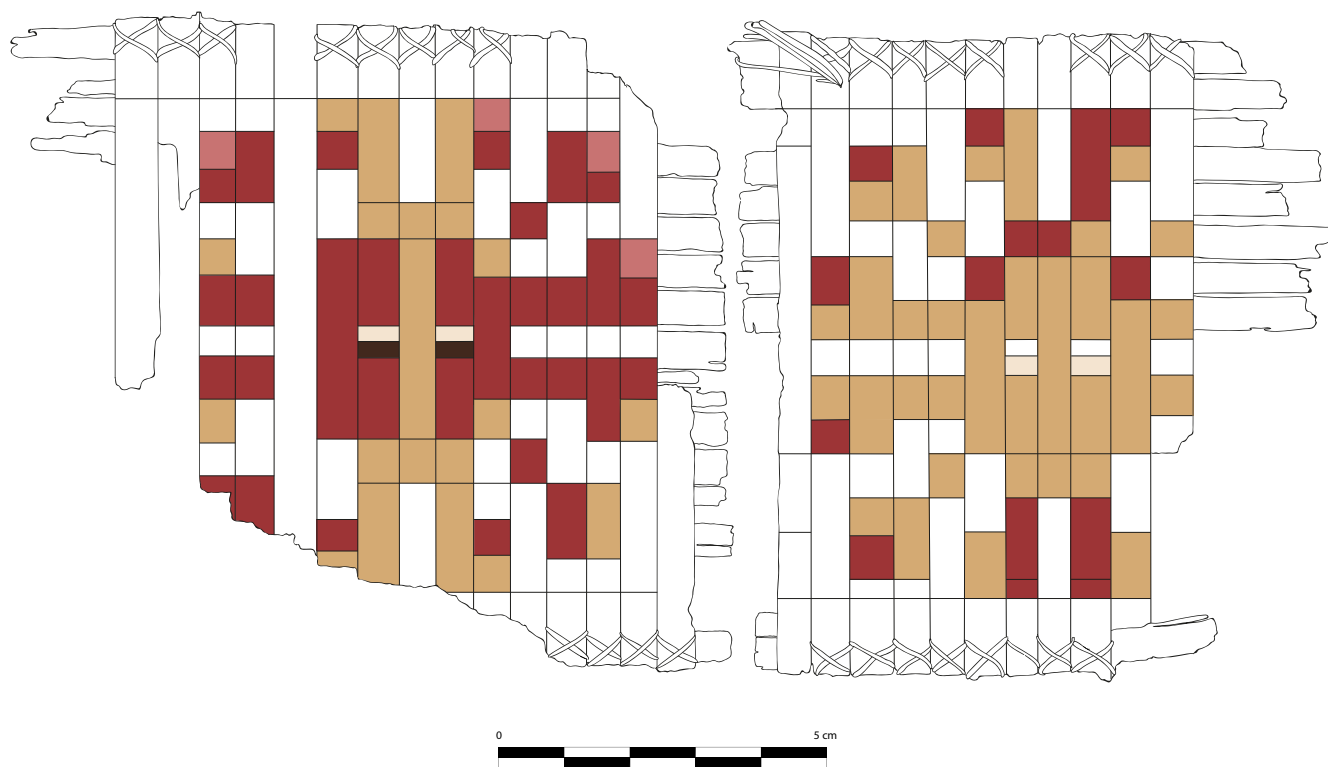
El arte de tejer cestas

Aunque el proceso de tejido de cestos en los Andes prehispánicos aún no se entiende completamente, investigaciones recientes llevadas a cabo en el Castillo de Huarney ofrecen nuevas perspectivas sobre este antiguo oficio. Los cestos encontrados en los contextos funerarios son rectangulares, con varios centímetros de altura y una tapa también rectangular unida mediante un cordón (Prządka-Giersz 2019: 77). Estos cestos estaban decorados con hilos de fibra de camélido y confeccionados con tallos de caña, los cuales eran longitudinalmente cortados con un cuchillo. Las tiras estrechas de fibra se disponían con sus lados cortados enfrentados entre sí en un ángulo de 90 grados. Los elementos estructurales de los cestos se unían utilizando una cuerda de algodón cubierta con adhesivo, lo que permitía la construcción del fondo, los laterales y la tapa de las cajas. Finalmente, las seis paredes rectangulares se organizaban en paralelo para formar una caja rectangular. En los bordes más cortos se ataban tallos de caña más gruesos que funcionaban como patas de la caja. Para incrementar la estabilidad y resistencia de la estructura, las uniones entre las paredes se sellaron adicionalmente con adhesivo. Cada una de las paredes laterales y la tapa se encontraban decoradas con hilos de fibra de camélido. Los hilos de diversos colores formaban patrones en rojo, naranja, rosa, púrpura, amarillo, verde y marrón, que caracterizan tanto el arte oficial wari como las producciones regionales que imitaban el entorno natural. Son especialmente notables las

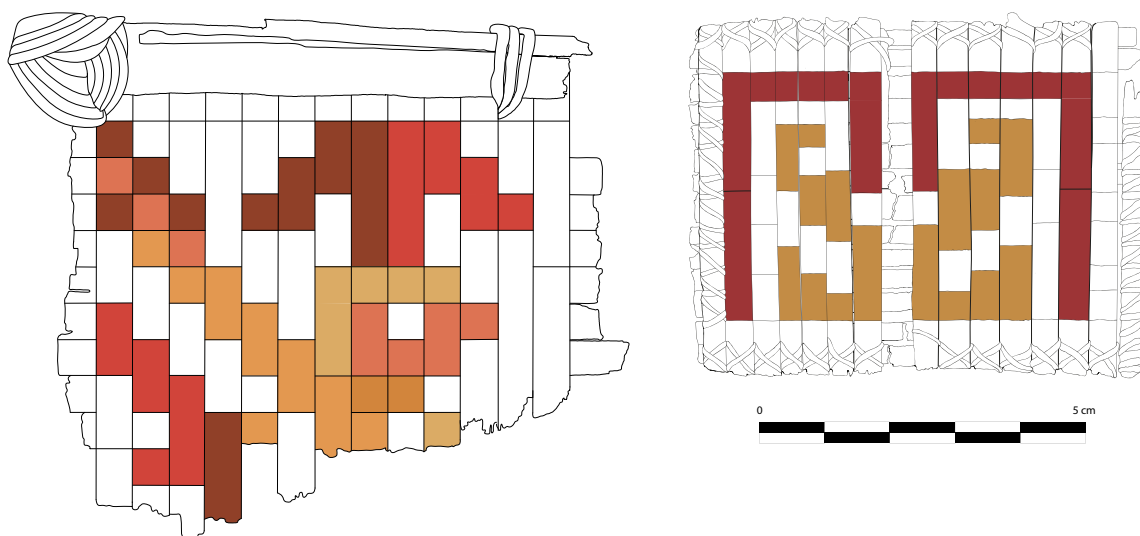
The Art of Basket Weaving

Although the basket-weaving process in pre-Hispanic Andes is not yet fully understood, recent research conducted at Castillo de Huarney provides new insights into this ancient craft. The baskets found in the burials are rectangular, several centimeters high, had a rectangular lid attached with a cord, and were decorated with threads of camelid wool (Prządka-Giersz 2019: 77). They were made from cane stems, cut lengthwise with a knife. These narrow splints were then arranged with their cut sides facing each other at a 90-degree angle. The structural elements were connected using a cotton cord covered with resin, thus forming the bottom, sides, and lid of the small box-like baskets. Finally, the six rectangular walls were arranged parallel to each other to build a casket. Thick cane stems were tied to the shorter edges, serving as the legs of the box. To strengthen the construction, the joints between the walls were additionally sealed with adhesive. Each of the side walls and the lid are adorned with yarn made from camelid wool. The colorful threads create patterns in red, orange, pink, purple, yellow, green, and brown, which characterize both the official Wari art and regional products whose decoration reflects the local landscape. Noteworthy are the depictions of figures with *atlatls* and goblets, as well as fantastic hybrids symbolizing power, which emphasized the authority of the Wari nobles. It is possible that the use of specific

ikonograficznych w produkcji koszy było ściśle kontrolowane przez elity rządzące z Castillo de Huarmey. Przygotowanie trzcinowych skrzyneczek dla zmarłych arystokratek wymagało wyjątkowych zdolności manualnych, wiedzy oraz umiejętności dobrego planowania kompozycji. Dużą rolę w procesie tworzenia dekoracji mogły odegrać wzorniki – miniaturowe ścianki koszyków, prezentujące nie tylko kunszt artystyczny, ale i wachlarz barwny i ikonograficzny wykorzystywany rzemieślnika. Podobnie jak *warraña* – przyrządy tkackie używane przez lud Ajmara w Boliwii – mogły one służyć do organizacji kolorów, wzorów i kodowania bloków projektowych poszczególnych koszy (Arnold y Espejo 2012: 180). Wzorniki ułatwiały pracę rzemieślników, dzięki czemu w dokładniejszy i szybszy sposób można było przenieść wzór na ściankę koszyka i dowolnie go skalować.

representaciones de figuras con estólicas y copas, así como híbridos fantásticos que simbolizaban el poder, enfatizando la autoridad de la nobleza wari. Es posible que el uso de colores específicos y motivos iconográficos en la producción de los cestos estuviera estrictamente controlado por las élites gobernantes del Castillo de Huarney. La confección de cestos de caña destinados a las mujeres de élite fallecidas, requería habilidades manuales excepcionales, un profundo conocimiento y una capacidad destacada para planificar las composiciones. Es probable que las paredes en miniatura, que mostraban no solo la destreza artística sino también la variedad de colores y motivos iconográficos del artesano, desempeñaran un papel crucial en el proceso de decoración. Similar a la *waraña*, herramienta de tejido utilizada por los Aymara en Bolivia (Arnold y Espejo 2012: 180), estos patrones habrían servido para organizar colores, patrones y codificar los bloques de diseño para los cestos. Dichas plantillas facilitaban la labor de los artesanos, permitiéndoles transferir los diseños a las paredes de los cestos con mayor precisión y rapidez, así como ajustar su tamaño según fuera necesario.

colors and iconographic motifs in the production of the baskets was strictly controlled by the ruling elites of Castillo de Huarney. The preparation of cane boxes for deceased elite women required exceptional manual skills, knowledge, and the ability to plan compositions well. Miniature basket walls, which displayed not only artistic craftsmanship but also the color range and iconographic motifs of the artisan, may have played a significant role in the decoration process. Similar to *waraña*—the weaving tools used by the Aymara people in Bolivia (Arnold y Espejo 2012: 180)—these patterns could have been used to organize colors, patterns, and encode design blocks for baskets. These templates facilitated the artisans' work, allowing them to transfer the design onto the basket walls more accurately and quickly and to scale it as needed.

Calero de madera

Wooden Lime Container

Drewniany pojemnik

Contenedor que representa a personaje masculino con gorro de cuatro puntas.

Wooden lime container in form of male figure with four-cornered hat.

Drewniany pojemnik na wapno w kształcie mężczyzny w tiarze Wari.

Madera tallada.

Carved wood.

Rzeźbione drewno.

Dimensiones:
6.8 x 3.3 x 3.6 cm

Dimensions:
6.8 x 3.3 x 3.6 cm

Wymiary:
6,8 x 3,3 x 3,6 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391062.

Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391062.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391062.

Calero de madera

Wooden Lime Container

Drewniany pojemnik

Contenedor que representa a personaje femenino.

Wooden lime container in form of female figure.

Drewniany pojemnik na wapno w kształcie kobiety.

Madera tallada.

Carved wood.

Rzeźbione drewno.

Dimensiones:
6.5 x 4.4 x 4 cm

Dimensions:
6.5 x 4.4 x 4 cm

Wymiary:
6,5 x 4,4 x 4 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarmey. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391063.

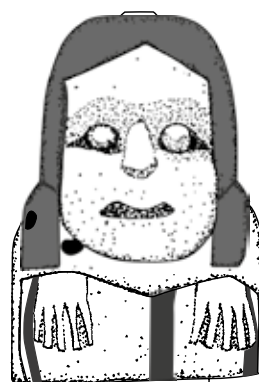
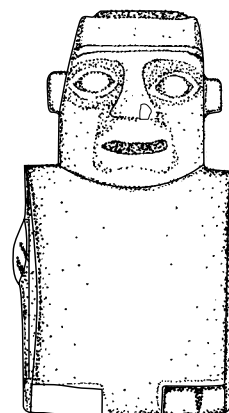
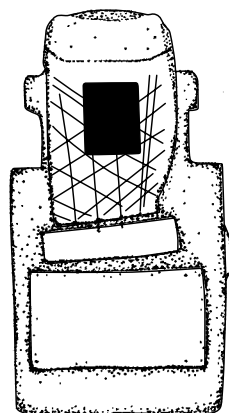
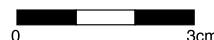
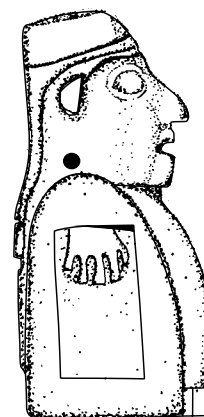
Castillo de Huarmey Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391063.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarmey. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391063.

Rzeźbione pojemniki

Roberto Pimentel Nita

Podobnie jak wiele innych surowców, również drewno odgrywało ważną rolę jako nośnik sztuki Wari. Zdolni rzemieślnicy z Castillo de Huarmey tworzyli niezwykle przedmioty z drewna, wśród których na specjalną uwagę zasługują obiekty wykorzystywane przez elity, takie jak ozdoby uszu, pojemniki na wapno, kubki i łyżki, a także narzędzia do produkcji tkanin. Te dwa niewielkie pojemniki znaleziono wśród darów grobowych Mistrza Koszykarstwa. Były umieszczone jako przedmioty ofiarne na piersi zmarłego. Drewniane figurki są puste w środku, zamknięte w części górnej i dolnej drewnianymi zatyczkami. Tego typu przedmioty służyły jako pojemniki na proch wapienny wykorzystywany jako katalizator w procesie żucia liści koki. Proszek nabierano na niewielką łyżeczkę i łączono z częściowo przeżutymi liśćmi umożliwiając aktywację alkaloidów. Kokę żuto zapewne w celach medycznych, ale także rytualnych, w trakcie ceremonii religijnych. Mniejszy pojemnik przedstawia postać męską, z ramionami zaznaczonymi nacięciami po obu stronach tułowia. Postać ma na głowie charakterystyczną tiarę Wari, a z tyłu długie włosy opadające na plecy. Większy pojemnik przedstawia postać kobiety z luźnymi włosami, odzianą w długą tunikę, z ramionami okrytymi *liklla* – chustą noszoną po dziś dzień przez andyjskie kobiety. Ślady pigmentu na powierzchni pojemników sugerują, że oryginalnie mogły być one kolorowe. Niestety kolory niemal zupełnie wyblakły. Do zaznaczenia włosów i pasów na tunice kobiety użyty był czarny kolor. Twarze noszą ślady pigmentu czerwonego, możliwe, że cynobru, który był uważany za święty w starożytnym Peru.

Caleros tallados

Al igual que otras materias primas, la madera fue un importante soporte del arte wari. Los hábiles artesanos del Castillo de Huarmey crearon increíbles objetos de madera, entre ellos adornos personales para la élite como orejeras, contenedores, vasos y cucharas, así como herramientas para la actividad textil. Estas dos pequeñas figuras talladas fueron halladas en el interior de un fardo funerario, colocadas como parte de las ofrendas cerca del pecho del Maestro Cestero. Ambos objetos se caracterizan por tener un receptáculo tapado en la parte superior e inferior, con tapones tallados por separado. Estos objetos habrían almacenado cal en polvo, ya que la cal es un elemento importante en el *chacchado* de hojas de coca, pues su mezcla con la planta ayuda en la activación de los alcaloides. La cal se añadía con una pequeña cuchara a un bolo de hojas de coca en el interior de la boca, el cual se masticaba, probablemente por sus leves efectos estimulantes físicos, así como por razones sociales y rituales. El contenedor escultórico más pequeño representa a un personaje masculino con sus manos detalladas mediante incisiones en ambos lados del cuerpo y llevando el característico gorro wari de cuatro puntas, del cual caen largas trenzas de cabello sobre su espalda. La figura femenina está representada con el pelo suelto, una túnica larga y una manta cubriendo los hombros, que recuerda a la *lliklla*, una prenda de vestir que aún usan tradicionalmente las mujeres andinas. Los rastros de pintura en la superficie nos indican que este contenedor eran muy colorido originalmente. El color negro fue empleado para pintar el cabello de la figura así como las líneas verticales en su túnica. Un pigmento rojo anaranjado es más evidente en toda la zona del rostro, posiblemente se trate de cinabrio (sulfuro de mercurio), el cual era considerado un color sagrado en el antiguo Perú.

Carved Lime Containers

Like other raw materials, wood was an important medium for Wari art. The skilled artisans of Castillo de Huarmey created incredible wooden objects, including personal adornments for the elite such as ear ornaments, containers, cups, and spoons, as well as tools for textile activities. These two small containers were found inside a funerary bundle, placed as part of the offerings near the chest of the Master Basket-maker. These objects are characterized by having a receptacle covered at the top and bottom with separately carved stoppers. They were usually used for storing powdered lime, an important element in the chewing of coca, as its mixture helps activate the plant's alkaloids. Lime was added with a small spoon to a coca ball in the mouth, which was chewed, probably for its medicinal properties, as well as for social and ritual reasons. The smaller sculptural container represents a male figure with his hands, detailed through incisions, on both sides of his body and wearing the characteristic four-cornered Wari hat from which long braids of hair fall over his back. The female figure is depicted with loose hair, a long tunic, and a textile around her shoulders reminiscent of a *lliklla*. This garment is still used by women in the Andes. Traces of paint on the surface indicate that these containers were originally very colorful. Black paint was used for the hair of the figure and the vertical lines on her tunic. An orange-red pigment, possibly cinnabar (mercury sulfide), is more evident on the entire facial area. This color was considered sacred in ancient Peru.

Botella silbadora

Whistling Bottle

Butla z gwizdkiem

Botella silbadora con asa estribo que representa a personaje barbado sentado con tocado, orejeras y vestido con túnica. Al interior del tocado del felino se ubica la cámara de resonancia.

Stirrup-spout whistling bottle representing a seated bearded figure with a headdress, earpools, and wearing a tunic. Inside the feline headdress, the resonance chamber is located.

Butla z gwizdkiem i wylewem w kształcie strzemięcia przedstawiającego siedzącego, ubranego w tunikę brodatego mężczyznę z nakryciem głowy i ozdobami uszu. Wewnątrz nakrycia głowy znajduje się komora rezonansowa.

Cerámica policroma.

Ceramic and slip.

Ceramika polichromowana.

Dimensiones:
21.8 x 12.6 x 15.5 cm

Dimensions:
21.8 x 12.6 x 15.5 cm

Wymiary:
21,8 x 12,6 x 15,5 cm

Cultura Wari,
Horizonte Medio
(650–1050 d.C.).

Wari culture,
Middle Horizon
(AD 650–1050).

Kultura Wari,
Horyzont Średni
(650–1050 n.e.).

Proyecto de Investigación Arqueológica Castillo de Huarney. Ministerio de Cultura del Perú: 0000391079.

Castillo de Huarney Archaeological Project. Ministry of Culture of Peru: 0000391079.

Projekt Archeologiczny Castillo de Huarney. Ministerstwo Kultury Peru: 0000391079.

Dziedzictwo północy

Roberto Pimentel Nita

Rzemieślnicy z Castillo de Huarmey wytwarzali ceramikę w szerokiej gamie form. Produkowali kubki, misy, duże dzbany i butle z bardzo wąskimi i wysokimi wylewami. Wykwalifikowani garncarze byli również mistrzami w tworzeniu rzeźbiarskich i polichromowanych naczyń ceramicznych, prezentując swoje doświadczenie w zakresie kolorów i wzorów. Większość z naczyń była przeznaczona do przechowywania różnego rodzaju płynów, w tym rytualnego napoju alkoholowego wytwarzanego z fermentowanej kukurydzy (*chicha*). Ceramika stanowiła także idealne medium do przedstawiania różnych tematów, takich jak portrety władców, przywódców religijnych i wojowników, a także zwierząt, roślin i istot nadprzyrodzonych. Ekspansja imperium Wari miała znaczący wpływ na lokalną kulturę materialną, co znalazło odzwierciedlenie w nagłym wprowadzeniu nowych form i wzorów ceramicznych dla ceramiki północnego wybrzeża, a także w tworzeniu hybrydowych stylów wynikających z połączenia sztuki Wari z lokalnymi tradycjami ceramicznymi. Prezentowana tu butla z wylewem w kształcie strzemięcia ma formę zwykle kojarzoną z północnym wybrzeżem, podczas gdy jest zdobiona polichromowanymi wzorami obcego pochodzenia. Współistnienie dwóch różnych tradycji ceramicznych w tym naczyniu rodzi pytanie, czy garncarz i malarz byli tą samą osobą. Połączenie form i technik ceramicznych, a także styl malowania, sugerują przenikanie się różnych tradycji technologicznych i stylistycznych oraz, że rzemieślnicy

Legado norteño

Los artesanos del Castillo de Huarmey produjeron vasijas cerámicas en una variedad de formas diferentes, incluyendo vasos, cuencos, grandes cántaros y botellas con picos muy estrechos y altos. Estos hábiles alfareros también eran maestros en la creación de piezas escultóricas policromas, mostrando su pericia en el manejo del color y los diseños. La mayoría de estas vasijas estaban destinadas a contener diferentes tipos de líquidos, incluyendo una bebida alcohólica ritual hecha de maíz fermentado llamada *chicha*. De igual manera, la cerámica fue el soporte ideal para representar varios temas, como retratos de gobernantes, líderes y guerreros, así como animales, plantas y seres del mundo sobrenatural. La expansión del Imperio Wari tuvo un impacto significativo en la cultura material local, reflejado en la repentina introducción de nuevas formas y diseños cerámicos ajenos a la alfarería de la costa norte, así como en la creación de estilos híbridos resultantes de la fusión del arte wari con las tradiciones cerámicas locales. Por ejemplo, esta botella con asa estribo presenta una forma usualmente asociada con la costa norte; sin embargo, está decorada con diseños policromos de origen foráneo. La coexistencia de dos tradiciones cerámicas diferentes en este recipiente plantea la pregunta de si el alfarero y el pintor eran la misma persona. El análisis técnico de fragmentos cerámicos recuperados arqueológicamente en el Castillo de Huarmey indica que fueron hechos con arcillas locales; por lo tanto, las combinaciones de formas y técnicas cerámicas, así como el estilo de pintura, sugieren un entorno de confluencia de diferentes tradi-

Northern Heritage

The artisans of Castillo de Huarmey were skilled in creating a variety of ceramic forms, including cups, open bowls, large jars, and bottles with narrow, tall spouts. They were particularly adept at crafting sculptural and polychrome ceramic vessels, demonstrating their mastery of color and design. These vessels were primarily used for holding different liquids, such as *chicha*, a traditional alcoholic beverage made from fermented maize. The ceramics also served as a canvas for portraying rulers, leaders, warriors, animals, plants, and supernatural beings, showcasing the artisans' ability to depict diverse themes. The expansion of the Wari Empire greatly influenced local material culture. This is evident in the sudden introduction of new ceramic forms and designs that were previously foreign to the North Coast pottery. Additionally, a fusion of Wari art with local ceramic traditions led to the creation of hybrid styles. For example, a stirrup-spout bottle displays a form typically associated with the northern coast but is adorned with polychrome designs of foreign origin. This combination of two different ceramic traditions raises questions about whether the potter and the painter were the same person. The coexistence of these different ceramic forms, techniques, and painting styles suggests collaboration between artisans from different technological traditions who may have traveled long distances to work together (Druc *et al.* 2020). The sculptural vessel depicts a dignitary wearing a long tunic with circles, triangles, and stepped designs. The figure also has a decorated headdress, large ear

pracowali wspólnie z innymi specjalistami, być może podróżując na duże odległości (Druc *et al.* 2020). Postać przedstawiona na tym rzeźbiarskim naczyniu wydaje się być dygnitarzem, co można rozpoznać po długiej tunice ozdobionej okręgami, trójkątami i wzorami schodkowymi. Inne cechy wyróżniające to ozdobne nakrycie głowy, duże ozdoby uszu, twarz malowana w czarne kropki i długa broda. Postać wydaje się siedzieć z rękami na kolanach. Butla jest mocno wypolerowana i ma błyszczącą powierzchnię, co jest wynikiem użycia kamienia lub innego narzędzia do polerowania ceramiki jeszcze przed wypaleniem. Obecność kota na nakryciu głowy sugeruje silny symboliczny związek z tym zwierzęciem. Małe kropki wokół pyska kota i na twarzy mężczyzny oraz długie wąsy u obu wzmacniają to skojarzenie. Jest to prawdopodobnie ocelotł pampasowy (*Leopardus colocolo*), niewielkie zwierzę z charaktery-

stycznymi czarno-białymi pasami na kończynach i ogonie. Przedstawienie na butli jest zatem przykładem wykorzystania symboliki zwierzęcej do zaprezentowania władzy i aurytetytu. Pusta figurka kota ma w środku gwizdek. Powietrze wpadające przez wylew przechodzi przez komorę rezonansową i jest wypychane przez otwarty pysk zwierzęcia wytwarzając charakterystyczny dźwięk. Sugeruje to dodatkowo możliwy związek pomiędzy wizerunkiem, a tym samym także naczyniem, z rytuałami przebłagalnymi. Artystyczne przedstawienia ludzi, takie jak ta butla, podważają też powszechne przekonanie, że starożytni Peruwiańczycy nie mieli zarostu. Najwyraźniej niektóre lokalne grupy etniczne posiadały zarost, jednak noszenie brody było zarezerwowane tylko dla niektórych osób lub określonych grup ludności.

ciones tecnológicas, involucrando a artesanos que viajaban largas distancias para trabajar conjuntamente con otros (Druc *et al.* 2020). La figura representada en esta vasija escultórica parece ser un personaje de alto rango, identificado por su larga túnica adornada con círculos, triángulos y diseños escalonados. Otros rasgos distintivos de esta figura incluyen un tocado decorado, grandes adornos en las orejas, pintura facial con puntos negros y una larga barba. El personaje, a juzgar por su posición sentada y con las manos sobre las rodillas, parece estar descansando. La botella está fuertemente pulida como resultado del uso de una piedra u otra herramienta para frotar la arcilla húmeda antes de la cocción, lo que produjo una superficie más brillante. La presencia de un felino sobre el tocado sugiere una estrecha conexión simbólica con este animal. Los pequeños puntos alrededor de la boca de ambas figuras y los largos bigotes refuerzan esta asociación, posiblemente con el gato de pajonal (*Leopardus colocolo*), un pequeño felino conocido por sus distintivas bandas negras y blancas en las extremidades y la cola. Así, esta botella ilustra el uso del simbolismo animal para representar fuerza y autoridad. La figura hueca del felino contiene un silbato en su interior. Al soplar aire a través del gollete, este aire atraviesa la cámara sonora y se expulsa por las fauces abiertas del animal, generando un sonido distintivo. Estas características sugieren una posible vinculación de la imagen, y por extensión, del recipiente, con determinados rituales propiciatorios. Representaciones artísticas como esta botella desafían la creencia popular de que los antiguos peruanos carecían de vello facial. Aparentemente, algunos grupos étnicos locales sí tenían vello facial; sin embargo, el uso de la barba estaba reservado para ciertos individuos o grupos específicos dentro de la población.

ornaments, face paint with black dots, and a long beard. The figure appears to be sitting with hands on knees. The bottle has a highly polished surface, achieved by rubbing the wet clay with a stone or other tool before firing. This creates a reflective surface. The presence of a feline on top of the headdress indicates a strong symbolic connection with this animal. The small dots around the mouths of both figures and the long whiskers further strengthen this association, possibly with the Pampas cat (*Leopardus colocolo*), a small feline recognized for its distinctive black and white bands on its limbs and tail. Therefore, this bottle demonstrates the use of animal symbolism to represent power and authority. The hollow figure of the feline contains a whistle inside. When air is blown through the spout, it passes through the sound chamber and is expelled through the animal's open jaws, producing a distinctive sound. These features suggest a possible link between the image and, by extension, the vessel, with certain propitiatory rituals. Artistic representations like this bottle challenge the popular belief that ancient Peruvians lacked facial hair. Apparently, some local ethnic groups did have facial hair; however, the use of beards was reserved for certain individuals or specific groups within the population.

Reconstrucción facial de la Reina Wari de Huarmey

Las presentes fotografías muestran el proceso de reconstrucción del rostro de la reina, cuyos restos fueron hallados en una tumba en el Castillo de Huarmey. A este proyecto, Oskar Nilsson, arqueólogo y reconstructor sueco, le dedicó más de 200 horas de trabajo. El cráneo original fue escaneado mediante tecnología 3D y luego impreso. Esta copia se utilizó para marcar las posiciones originales de todas las inserciones musculares y características como el estado dental, posibles traumatismos o cambios en la estructura ósea y dental, lo que influyó y permitió una reconstrucción más personalizada. Primero, se determinó el grosor de los músculos, las capas de grasa y la piel a través de estudios del esqueleto de la mujer. Se colocaron globos oculares artificiales en la impresión del cráneo y se inició el largo proceso de aplicación de capas individuales de músculos a partir de masa plástica. Al reconstruir la nariz, fue necesario considerar la forma, la altura y la inclinación del puente, así como la morfología de la nariz en las poblaciones indígenas de la costa norte del Perú. Al reconstruir las orejas, fue importante tener en cuenta el hecho de que la reina usaba orejeras, adornos que enfatizaban su estatus social excepcional pero que también deformaban la forma de los lóbulos de las orejas. Después de reconstruir los músculos, se aplicó una capa similar a la piel en toda la zona. La superficie fue texturizada para que coincidiera con la edad de la aristócrata, con detalles agregados como arrugas, marcas de nacimiento y un párpado caído para personalizar el rostro. Finalmente, se hizo un molde de silicona y un molde de plástico a par-

Facial Reconstruction of the Wari Queen of Huarmey

The series of photographs depict the process of reconstructing the face of the queen, whose remains were found in a tomb in Castillo de Huarmey. Oskar Nilsson, a Swedish archaeologist and reconstructor, dedicated over 200 work hours to this project. The original skull was scanned using 3D technology and then printed. This copy was used to mark the original positions of all muscle attachments and features, such as dental condition, possible trauma, or changes in bone and teeth structure, influencing and allowing for a more personalized reconstruction. First, the thickness of the muscles, fat layers, and skin was determined through studies of the woman's skeleton. Artificial eyeballs were placed in the skull print, and the long process of applying individual layers of muscles from plastic mass began. When reconstructing the nose, it was necessary to consider the shape, height, and inclination of the bridge, as well as the nose's morphology in the indigenous populations of the northern coast of Peru. When reconstructing the ears, it was important to take into account the fact that the queen wore ear ornaments – called orejeras – which emphasized her exceptional social status but also deformed the shape of the earlobes. After reconstructing the muscles, a skin-like layer was applied to the entire model. Its surface was textured to match the age of the aristocrat, with added details like wrinkles, birthmarks, and a drooping eyelid to personalize the face. Finally, a silicone mold and plastic cast were

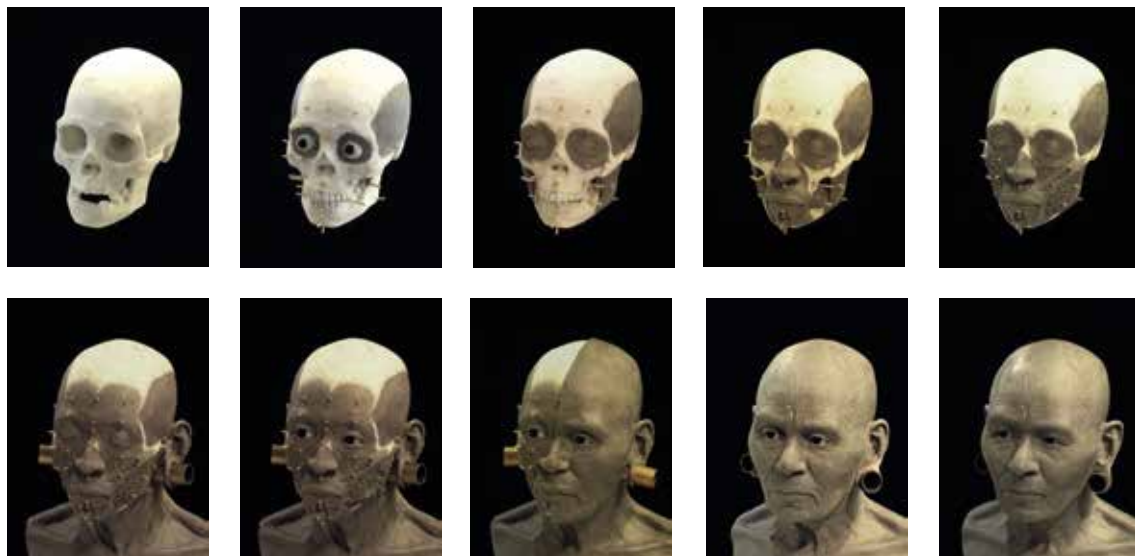

Rekonstrukcja twarzy Królowej Wari z Huarmey

Wiesław Więkowski

Cykl zdjęć przedstawia proces rekonstrukcji twarzy królowej, której szczątki odkryto w grobowcu w Castillo de Huarmey. Szwedzki archeolog i rekonstruktor Oskar Nilsson poświęcił na jej wykonanie ponad 200 godzin pracy. Zeskanowana w technologii 3D i wydrukowana kopia czaszki posłużyła za podstawę do naniesienia oryginalnego położenia wszystkich przyczepów mięśniowych i cech umożliwiających indywidualizację rekonstrukcji (stan uzębienia, ślady traum czy zmian w strukturze kości i zębów). Następnie ustalona została grubość mięśni, warstw tłuszczu i skóry, które ustalono dzięki badaniom szkieletu kobiety. W wydruku czaszki osadzone zostały sztuczne gałki oczne i rozpoczęto żmudny proces nakładania poszczególnych warstw mięśni z masy plastycznej. Przy rekonstrukcji nosa trzeba było wziąć pod uwagę kształt, wysokość i nachylenie nasady, a także morfologię nosa w rdzennych populacjach wybrzeża północnego Peru. Przy re-

konstrukcji uszu trzeba było wziąć pod uwagę fakt, że królowa nosiła ozdoby uszu deformujące kształt małżowiny. Po rekonstrukcji mięśni na całość nałożono warstwę imitującą skórę, której powierzchni nadano fakturę adekwatną do wieku arystokratki, dodając elementy indywidualizujące twarz, takie jak zmarszczki, znamiona, czy opadającą powiekę. W końcu ta „rzeźbiarska” rekonstrukcja posłużyła do wykonania formy silikonowej a następnie odlewu z masy plastycznej. Odpowiednio pokolorowany i uformowany odlew zyskał naturalny wygląd. Ostatnim elementem było dodanie włosów, nie tylko na głowie, ale także w postaci brwi, rzęs czy włosów w nozdrzach. Włosy użyte przy rekonstrukcji pochodziły od lokalnej, peruwiańskiej kobiety, w wieku podobnym do królowej. Dzięki temu niezwykle żmudnemu procesowi rekonstrukcji, dyskusowanemu na każdym etapie, mamy unikalną możliwość spojrzenia w oczy kobiecie, która żyła ponad tysiąc lat temu w Castillo de Huarmey.

tir de esta reconstrucción escultórica, lo que dio como resultado un producto final de aspecto natural y coloreado apropiadamente. El último paso fue agregar cabello no solo en la cabeza, sino también en las cejas, las pestañas y el vello de la nariz. El cabello utilizado para la reconstrucción se obtuvo de una mujer peruana local de una edad similar a la de la reina. Gracias a este proceso de reconstrucción extremadamente laborioso, del que se habla en cada etapa, tenemos una oportunidad única de mirar a los ojos a una mujer que vivió hace más de mil años en el Castillo de Huarmey.

made from this sculptural reconstruction, resulting in a natural-looking and appropriately colored final product. The last step was adding hair not only on the head, but also as the eyebrows, eyelashes, and nose hair. The hair used for the reconstruction was obtained from a local Peruvian woman of a similar age to the queen. Thanks to this extremely laborious reconstruction process, discussed at every stage, we have a unique opportunity to look into the eyes of a woman who lived over a thousand years ago in Castillo de Huarmey.

Referencias citadas

References Bibliografía

Acosta, José de

1894 [1590] *Historia natural y moral de las Indias* [Madrid: Ramón Anglés 1894. Tomo II].

Alva, Walter

2016 *Sipán. Descubrimiento e investigación*. V edición del autor, Chiclayo.

Alva Meneses, Ignacio

2012 *Ventarrón y Collud, Origen y auge de la civilización en la costa norte del Perú*. Ministerio de Cultura del Perú, Proyecto especial Naylamp Lambayeque, Unidad ejecutora N°005 Naylamp Lambayeque. Editorial Súper Gráfica E.I.R.L, Lima.

Arnold, Denise Y. y Elvira Espejo

2013 *El textil tridimensional. La naturaleza del tejido como objeto y como sujeto*. Fundación Interamericana, Fundación Xavier Albó, Instituto de Lengua y Cultura Aymara, La Paz.

Arriaga, Pablo José de

1621 *Extirpacion de la idolatria del Piru*. Gerónimo de Contreras, Lima.

Abal de Russo, Clara M.

2010 *Arte textil incaico en ofrendatorios de la alta Cordillera Andina, Aconcagua, Llullaillaco, Chuscha*. Fundación CEPPA, Buenos Aires.

Angeles Falcón, Rommel

2017 Tocados del Horizonte Medio al Intermedio Tardío en la costa central: Una visión desde el valle de Asia, Perú (Siglos VII-XII d.C.). En *PreColumbian Textile Conference VII / Jornadas de Textiles PreColombinos VII*, Centre for Textile Research, University of

Copenhagen 2016, editado por Lena Bjerregaard y Ann Peters, pp. 277-307. Zea Books, Lincoln, Nebraska.

Bogacki, Miron, Miłosz Giersz, Patrycja Prządka-Giersz, Wiesław Małkowski y Krzysztof Misiewicz
2010 GPS RTK mapping, kite aerial photogrammetry, geophysical survey and GIS based analysis of surface artifact distribution at the pre-Hispanic site of the Castillo de Huarmey, North Coast of Peru. En *Remote sensing for science, education, and natural and cultural heritage*, editado por Rainer Reuter, pp. 121-130. EARSeL/Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura (UNESCO), París.

Bonavia, Duccio

1982 *Los Gavilanes. Mar, desierto y oasis en la historia del hombre*. 512 pp. Corporación Financiera de Desarrollo, Instituto Arqueológico Alemán, Lima.

Bueno Mendoza, Alberto

1979 Huarmey: la huaquería es un problema nacional. *Espacio* 2: 20-25.

Buikstra, Jane E. y Ubelaker, Douglas H.

1994 *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Fayetteville, Arkansas Archaeological Survey Report Number 44.

Conklin, William

1979 Moche textile structures. En *The Junius B. Bird pre-Columbian textile conference. May 19th and 20th, 1973*, editado por Anne P. Rowe, Elizabeth Benson y Anne-Louise Schaffer, pp. 165-184. The Textile Museum/Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Cornejo Guerrero, Miguel Antonio (editor)

2021 *Complejo arqueológico Catalina Huanca, montículo 6: continuidades y rupturas del Horizonte Medio en la costa central*. Lima: Ediciones Rafael Valdez E.I.R.L.

Denise Y., Arnold y Elvira Espejo

2012 Andean weaving instruments for textile planning: The waraña coloured thread-wrapped rods and their pendant cords. *Indiana* 29: 173-200.

Druc, Isabelle, Miłosz Giersz, Maciej Kałaska, Rafał Siuda, Marcin Syczewski, Roberto Pimentel Nita, Julia M. Chyla y Krzysztof Makowski

2020 Offerings for Wari Ancestors: Strategies of ceramic production and distribution at Castillo de Huarmey, Peru. *Journal of Archaeological Science: Reports*, vol. 30: 102229

Giersz, Miłosz

- 2014 El hallazgo del mausoleo imperial. En *Castillo de Huarmey. El mausoleo imperial wari*, editado por Miłosz Giersz y Cecilia Pardo, pp. 68-99. Museo de Arte de Lima, Lima.
- 2017 *Castillo de Huarmey. Un centro del imperio Wari en la costa norte del Perú*. Ediciones del Hipocampo, Lima.

Giersz, Miłosz y Krzysztof Makowski

- 2014 El fenómeno Wari: tras las huellas de un imperio prehispánico. En *Castillo de Huarmey. El mausoleo imperial wari*, editado por Miłosz Giersz y Cecilia Pardo, pp 101-127. Museo de Arte de Lima, Lima.

Giersz, Miłosz y Cecilia Pardo (editores)

- 2014 *Castillo de Huarmey. El mausoleo imperial wari*. Museo de Arte de Lima, Lima.

Isbell, William H.

- 2008 Wari and Tiwanaku: International Identities in the Central Andean Middle Horizon. En *Handbook of South American Archaeology*, editado por Helaine Silverman y William H. Isbell, pp. 731-759.

Isbell, William H. y Gordon F. McEwan

- 1991 A History of Huari Studies and Introduction to Current Interpretations. En *Huari administrative structure. Prehistoric monumental architecture and state government*, editado por William H. Isbell y Gordon F. McEwan, pp. 1-18. Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Kałaska, Maciej, Ryan Mathur, George Kamenov, Julia Chyla, Patrycja Prządka-Giersz y Miłosz Giersz

- 2022 Deciphering the origin of small metal artefacts from Castillo de Huarmey (Peru) with Pb, Cu, and Ag isotopes. *Archaeometry* 64, 1168-1186.

Kałaska, Maciej, Marcin Syczewski, Jakub Kotowski y Miłosz Giersz

- 2021 Chemical Composition of Small Fragments of Metals from Castillo de Huarmey (Peru): Chemical Analysis in the Micro-Area Using FE-SEM-EDS, FE-EMPA and XRD. *Archaeometry* 63, 2.

Knudson, Kelly J., Miłosz Giersz, Wiesław Więckowski y Weronika Tomczyk

- 2017 Reconstructing the lives of Wari élites: Paleomobility and paleodiet at the archaeological site of Castillo de Huarmey, Peru. *Journal of Archaeological Science: Reports* 13 (2017): 249-264.

Menzel, Dorothy

- 1964 Style and time in the Middle Horizon. *Ñawpa Pacha* 2 (1): 1-114.

Peters, Ann H.

- 2005 *Cabeza y Tocado: Significados en Paracas, Topará y Nasca. In Tejiendo sueños en el Cono Sur. Textiles Andinos: pasado, presente y futuro* (51st Congreso Internacional de Americanistas, Santiago, Chile, 14-18 julio de 2003, Actas del simposio ARQ-21), editado por Demestre Solanilla, Victòria, pp. 144-166. Grup d'Estudis Precolombins, Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, España.

Prümers, Heiko

- 1990 *Der Fundort «El Castillo» im Huarmeytal, Peru. Ein Beitrag zum Problem des Moche-Huari Textil-Stils.* Mundus Reihe Alt-Amerikanistik 4, Bonn.
- 2001 «El Castillo» de Huarmey: una plataforma funeraria del Horizonte Medio. *Boletín de Arqueología PUCP* 4 (2000): 289-312.

Prządka-Giersz, Patrycja

- 2014 Ajuar personal: las mujeres de la élite wari y su atuendo. En *Castillo de Huarmey. El mausoleo imperial wari*, editado por Miłosz Giersz y Cecilia Pardo, pp. 101-127. Museo de Arte de Lima, Lima.
- 2019 *Mujer, poder y riqueza. La tumba de élite femenina wari del Castillo de Huarmey.* Ediciones del Hipocampo, Lima.

Schreiber, Katharina J.

- 1992 *Wari imperialism in Middle Horizon Peru.* Anthropological Papers of the Museum of Anthropology 87. University of Michigan, Ann Arbor.

Tabío, Ernesto E.

- 1977 *Prehistoria de la costa del Perú.* Academia de Ciencias de Cuba, La Habana.

Tomczyk, Weronika, Miłosz Giersz, Arkadiusz Sołtysiak, George Kamenov y John Krigbaum

- 2018 Patterns of camelid management in Wari Empire constructed using multiple stable isotope analysis: evidence from Castillo de Huarmey, northern coast of Peru. *Archaeological and Anthropological Sciences* 11, 4.

Warchulski, Rafał, Maciej Kałaska, Branden Cesare Rizzuto, Paula Sierpień, Marcin Pisarek, Grzegorz Kaproń, Beata Marciniak Maliszewska, Petras Jakubauskas, Jakub Kotowski, Dorota Środek, Patrycja Prządka-Giersz y Miłosz Giersz

- 2024 In-depth study of a speiss/matte sample from Castillo de Huarmey, North Coast of Peru, and its implications for the pre-Columbian production of arsenic bronze in the Central Andes. *Archaeometry* 10.1111/arcm.13000.

Więckowski, Wiesław

- 2016 A Case of Foot Amputation from the Wari Imperial Tomb at Castillo de Huarmey, Peru. *International Journal of Osteoarchaeology*: <http://dx.doi.org/10.1002/oa.2517>
- 2019 *Wari Women from Huarmey. Bioarchaeological remains from the Wari Elite Mausoleum at Castillo de Huarmey, Peru*. Archaeopress Pre-Columbian Archaeology 11, Oxford.
- 2021 A rare case of multilevel spondylolysis - A nineteenth century Chinese immigrant to Peru from Castillo de Huarmey archaeological site. *International Journal of Osteoarchaeology* 31 (5): 782-788.

Young-Sánchez, Margaret

- 2002 Tocados de cuatro piezas de la Costa Central Peruana. In *Actas II Jornadas Internacionales sobre Textiles Precolombinos*, editado por Victòria Solanilla Demestre, pp. 191-206. Departament d'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona, Institut Català de Cooperació Iberoamericana, Barcelona, España.

Young, Margaret Anne

- 1985 *The Chancay Textile Tradition: Textiles from Lauri in the Collection of the Amano Museum*. Thesis, Columbia University, New York.

